

Starohrvatska prosvjeta
III. serija - svezak 44-45/2017.-2018.

UDK: 929.55: 726.829]:726.54(497.584Lopud)“0452.10.17“
Izvorni znanstveni rad

Ivan BASIĆ

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
Poljička cesta 35
HR – 21000 Split
ibasic@ffst.hr

Maja ZEMAN

Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR – 10000 Zagreb
mzeman@ffzg.hr

In partibus Occidentis. Izakov epitaf s Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću

In partibus Occidentis. Isaac's epitaph from
Lopud and the question of sovereignty over
Dalmatia in the 5th century

Objavljuje se grčki epitaf s ranokršćanskog sarkofaga pronađenog u crkvi sv. Ilije na Lopudu. Autori donose opis spomenika, čitanje i dataciju epitafa, epigrafičku, antroponimijsku i povijesnu analizu, uz arheološko-topografski kontekst nalaza. Identificiraju pokojnikovo ime (Izak) i porijeklo (sjeverna Sirija ili Mala Azija) te ustanovljuju dataciju (17. listopada 452.). Posebno analiziraju spomen zapadnorimskog konzula u formuli datacije te utvrđuju da je riječ o prvoj pouzdanoj epigrafskoj potvrdi pripadnosti Dalmacije zapadnom dijelu Rimskoga Carstva u 5. stoljeću.

Ključne riječi: *Dalmacija, kasna antika, rano kršćanstvo, grčka epigrafička, Lopud, sarkofag, natpis, indikcionalna datacija, konzularna datacija*

1. Uvod. Arheološko-prostorni kontekst

Na otoku Lopudu, na jugozapadnom dijelu lopudske uvale, podno predjela Sutiona (Sutionik), smještena je srednjovjekovna crkva sv. Ilije (sl. 1)¹. Ta ranoromanička građevina, jedan od primjera tzv. južnodalmatinskog jednobrodnog kupolnog tipa – u novije vrijeme datirana u prvu polovinu ili sredinu 12. stoljeća² – bila je podignuta kao dio složenijeg sklopa, čije faze izgradnje i funkcija, međutim, još nisu ustanovljene. U ranijoj se literaturi navodi kako je uz crkvu, na njevoj sjevernoj strani, bio podignut zvonik, a spominje se i naknadno podignuti trijem uz zapadno pročelje³. Crkva je već u 18. stoljeću bila u ruševnom stanju, u kakvom je

sl. 1. Pogled na crkvu sv. Ilije na Lopudu
(foto: M. Zeman).

* U različitim etapama rada na lopudskom natpisu vrlo korisne savjete te pomoć pri njegovu čitanju i tumačenju nesebično su pružili: Denis Feissel, Victor Ghica, Flora Karagianni, Anamarija Kurilić, Milenko Lončar i Emilio Marin. Svima od srca izražavamo svoju zahvalnost. Posebnu zahvalu upućujemo kolegici Marti Perkić koja nam je omogućila uvid u dokumentaciju Konzervatorskog odjela u Dubrovniku. Zahvaljujemo don Ivanu Šimiću, lopudskom župniku i Boženi Popić Kurtela koji su nam omogućili pristup Župnoj zbirci na Lopudu. Na pruženoj pomoći u obradi natpisa i podršci u objavi ovog rada zahvaljujemo Mirni Zeman, Ivanu Viđenu i Heleni Puhari, kao i restauratoru Đivu Dražiću te Vladi Glavović. Zahvalu na savjetima i vrijednim informacijama upućujemo i akademiku Igoru Fiskoviću.

¹ Crkva sv. Ilije smještena je na oko 85 m udaljenosti od mora, na terasastom terenu jugozapadnih padina predjela Sutiona (Sutionik), koji je na topografskim kartama zabilježen istočno od hotela Lafodia. U literaturi se često navodi i kao crkva sv. Ilije na Sutioni (V. LISIČAR, *Lopud - historički i suvremeni prikaz*. Dubrovnik, 1931, str. 58. – A. BADURINA - M. TADIĆ, *Hagiotopografija Istre i dubrovačkog područja, Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12-13, Zagreb, 1988-1989, str. 61. – I. TOMAS, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom južne Dalmacije i Boke kotorske*. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2014.

² I. TOMAS - M. ZEMAN, *Spomenici otoka Lopuda od antike do srednjeg vijeka*, (ur. I. Viđen), Zagreb - Dubrovnik, 2016, str. 80-88 (u citiranim radovima autorice donesena je sva relevantna ranija literatura u kojoj se obrađuje crkva sv. Ilije).

³ J. LUČIĆ, *Prinos građi o spomenicima Lopuda i Koločepa, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 16, Split, 1966, str. 208. – J. LUČIĆ, *Lopud u opisu Ivana Marije Matijaševića god. 1773.*, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka* 4, Dubrovnik, 1993, str. 16. – I. TOMAS, *Crkva sv. Ilije*, str. 80, 82. – Vidi i: *Lokalitet sv. Ilije, Lopud*, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, str. 1.

ostala do zadnjih desetljeća 20. stoljeća, kada su na njoj poduzeti konzervatorski zahvati⁴. Uz konzervaciju, nakon preliminarnih zahvata 1960-ih, u razdoblju od 1973. do 1979. godine, tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku proveo je i arheološka istraživanja u neposrednoj okolini crkve⁵.

Tijekom spomenutih istraživanja sjeverno, južno i zapadno od Sv. Ilije, na udaljenosti od 2,5 do 3 m, otkriveni su ostatci zidova različitih tehnika gradnje, što je navelo istraživače na pretpostavku da je uz crkvu u neko doba bio uređen i omanji samostanski sklop⁶. Pojedini među zidovima prepoznati su kao stariji, s najranijim fazama datiranim u antičko i/ili kasnoantičko razdoblje, čime su potaknuta razmišljanja o rimskom stambeno-gospodarskom zdanju na ovoj lokaciji, a koje je poslužilo kao osnova kasnijim gradnjama⁷. Na lokalitetu su prona-

⁴ Crkvu kao ruševinu opisuje L. M. Matijašević (Mattei) 1773. godine, koji navodi i zvonik s vratima na sjevernoj strani crkve (J. LUČIĆ, *Prinos građi*, str. 208. – J. LUČIĆ, *Lopud u opisu*, str. 16). Da je crkva u poprilično ruševnom stanju dočekala konzervatorske zahvate 1970-ih, govore nam podatci iz dokumentacije pohranjene u Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku (*Crkva sv. Ilije na Lopudu. Tehnički opis*).

⁵ Dnevnici i izvještaji s istraživanja pohranjeni su u arhivu Konzervatorskog odjela u Dubrovniku. Istraživanja je predvodila Dubravka Beritić.

⁶ M. ZEMAN, *Elafitsko otočje u antici i kasnoj antici*, u: *Spomenici otoka Lopuda*, str. 19 i d. Vidi i: *Lokalitet sv. Ilije, Lopud*, Konzervatorski odjel u Dubrovniku, str. 1.

⁷ Prvenstveno se navedeno odnosi na zid južno od cr-

sl. 2. Lokalitet crkve sv. Ilije – južni zid s tri niše i grobnica
(Fototeka Konzervatorskog odjela u Dubrovniku, 1978., foto: M. Mojaš).

đeni i ulomci pleterne plastike ranoga srednjeg vijeka, kao i ulomci arhitektonske dekoracije i crkvenog namještaja iz 5. i 6. stoljeća⁸, što upućuje na mogućnost da je i prije izgradnje ranoromaničke crkve sv. Ilije, moguće adaptacijom nekog rimskog, a svakako ranijeg zdanja, na lokalitetu najprije bila uređena ranokršćanska kulturna građevina.

kve, koji je i danas vidljiv, a koji se u dokumentaciji s istraživanja navodi i kao rimski (M. ZEMAN, Elafitsko otočje, str. 19). Pretpostavke o rimskom stambeno-gospodarskom sklopu na toj lokaciji iznesene su u: I. FISKOVIĆ, Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 18, Split, 1970, str. 5-6, bilj. 1. – M. ZANINOVIC, *Villae rusticae* u području Epidaura, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12, (ur. Ž. Rapanić), Zagreb, 1988, str. 97. – Vidi i: I. ŠARIĆ, Tri antička spomenika s otoka Lopuda, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*, str. 111-117.

⁸ O ranokršćanskim ulomcima s lokaliteta: I. FISKOVIĆ, O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, (ur. Ž. Rapanić), Split, 1980, str. 245, 249-250. – N. CAMBI, *Antika*. Zagreb, 2002, str. 277. – I. TOMAS, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom*, str. 94 i d. – M. ZEMAN, Elafitsko otočje, str. 31-32. O ulomcima ranog srednjeg vijeka s lokaliteta, koji su datirani u razdoblje 8. - 9. stoljeća: I. TOMAS, Elafitsko otočje u srednjem vijeku, u: *Spomenici otoka Lopuda*, str. 37-38.

Ta je mogućnost, uz onu da se radilo o grobišnom, memorijalnom zdanju, već istaknuta⁹. Podupire ju činjenica da je u neposrednoj blizini Sv. Ilije zatečena, i danas jasno vidljiva, kamena grobnica stepenastog profila. Grobnica je smještena jugozapadno od crkve, na udaljenosti od oko 2 m, uz zid koji se u dužini od oko 25 m prostire u smjeru istok-zapad. Na zidu, iznad grobnice, nalaze se tri niše, od kojih je središnja veća, a kakve se i zatiču u memorijalnim zdanjima, osobito ranokršćanskog razdoblja prostora današnjih Sirije i Egipta (sl. 2)¹⁰. O mogućoj grobišnoj funkciji ranijih građevina na ovom dijelu lopudske uvale, govorili bi i drugi ostatci ukopa uz crkvu sv. Ilije, zabilježeni u dnevnicima s istraživanja 1970-ih, kao i podatci o tome da su prilikom gradnje privatnih kuća i servisnih objekata tijekom 20. stoljeća, u okolici Sv. Ilije i na uređenim terasama koje se od predjela Sutiona spuštaju prema moru, devastirani grobovi¹¹.

⁹ Pretpostavke o ranokršćanskoj građevini iznosi u spomenutom radu Igor Fisković koji je prvi iznio i mogućnost grobišne funkcije. O istom vidi i: M. ZEMAN, Elafitsko otočje, str. 31. Prema Ivani Tomas, moglo se raditi i o većoj ranokršćanskoj crkvi koja je preuređena u ranom srednjem vijeku (Elafitsko otočje u srednjem vijeku, str. 38).

¹⁰ I. FISKOVIĆ, O ranokršćanskim spomenicima, str. 241. – M. ZEMAN, Elafitsko otočje, str. 30.

¹¹ U dnevnicima i izvještajima s istraživanja spominje se jedan grob uz zapadno pročelje crkve, koji je dijelom

Provedena istraživanja pokazala su kako se ovdje radi o vrlo slojevitom lokalitetu, koji zaslužuje i dodatnu pažnju istraživača, već i stoga što se crkva sv. Ilije u literaturi često navodi i kao prva župna crkva na otoku, čime je otvorena i mogućnost da se na zapadnom dijelu lopudske uvale nalazilo prvotno središte naselja¹². I ondje zatečeni nalazi zahtijevali bi detaljniju znanstvenu obradu, uz brojne druge s Lopuda za koje još nije određeno porijeklo, a koji su mogli potjecati upravo s lokaliteta crkve sv. Ilije¹³. Većina ih je široj znanstvenoj javnosti ostala nepoznata i nepristupačna. Među tim nalazima osobito mjesto zauzima jedna kamena ploča koja ne samo da govori u prilog prethodno iznesenoj tezi o ranokršćanskom sklopu na lokalitetu crkve sv. Ilije, kao i njegovoj grobišnoj i/ili memorijalnoj funkciji, već je iznimno važna i u povijesno-političkom kontekstu. Ona, naime, svojim izuzetno sadržajnim natpisom predstavlja bez dvojbe jedan od najistaknutijih spomenika kasne antike u Dalmaciji.

bio zidan, a dijelom prekriven „rimskom keramičkom pločom“. Nejasno je o kakvom se tipu ukopa radi budući da se na drugom mjestu navodi podatak da je riječ o rimskoj teguli, kojom je bio prekriven sjeverni zid groba, dok je donesen i onaj da je ta veća, rimska keramička ploča bila ukrašena cvjetnim motivom (*Sv. Ilija, Lopud, Dnevnik rada*, 1976, Konzervatorski odjel u Dubrovniku: 28. IV. 1976). Podatke o grobovima na širem prostoru okolice crkve sv. Ilije, pa i terasama koje se spuštaju prema dnu uvale, a gdje je danas izgrađena privatna kuća, prenijela nam je usmeno Marta Perkić.

¹² Crkva sv. Ilije, kako svjedoče pisani izvori iz 13. stoljeća, svakako je, bila bogatija zadužbina koja je raspolagala većim posjedima na samom Lopudu, kao i otoku Šipanu (J. LUČIĆ, *Prinos građi*, str. 201-202. – J. LUČIĆ, *Lopud i Koločep u XIII. stoljeću, Anali Histo-rijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 12, Dubrovnik, 1970, str. 93. – J. LUČIĆ, *Iz prošlosti dubrovačkog kraja*, Dubrovnik, 1990, str. 43). Kao moguću prvotnu župnu crkvu otoka navode je Matijašević (Mattei) i Lisičar (V. LISIČAR, *Lopud – historički i suvremeni prikaz*, str. 16-18, 36-37, 61). Za isto vidi i: I. TOMAS, *Elafitsko otočje u srednjem vijeku*, str. 37. Potonja je mišljenja da je srednjovjekovna crkva sv. Ilije bila premalih dimenzija da bi joj se mogla pripisati takva funkcija. Ipak, valjalo bi u obzir uzeti mogućnost da je široj otočkoj zajednici služila njena prethodnica, podignuta negdje na prostoru okolice srednjovjekovne crkve.

¹³ I. FSKOVIĆ, *O ranokršćanskim spomenicima*, str. 240-242. – I. TOMAS, *Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom*, str. 94-95. – M. ZEMAN, *Elafitsko otočje*, str. 31-32.

sl. 3. Lopud, Župna zbirka, ulomci sarkofaga Izaka sina Antiohova, 452. godina (foto: M. Zeman; crtež: I. Basić).

Riječ je o kamenoj ploči s grčkim natpisom, pronađenoj 1973. godine u sekundarnoj upotrebi, u podnici crkve (sl. 3). U izvještaju Dubravke Beritić, pohranjenom u arhivu Konzervatorskog odjela u Dubrovniku, detaljnije se navodi kontekst njena pronalaska. Kako u izvještaju stoji, ta je ploča, većih dimenzija, pronađena u prednjem dijelu broda crkve, licem okrenuta prema dolje. Naime, iz teksta izvještaja moguće je zaključiti kako je uklesani troredi natpis, pisan na grčkom jeziku uglatim slovima, uočen tek nakon podizanja ploče. Sljedeći ulomak izvađen iz podnice crkve, s uklesanim križem, pokazao se kao dio iste cjeline, a u izvještaju se kao dijelovi ove kamene ploče navode i dva manja fragmenta jednostavne profilacije¹⁴.

Nalaz je pobudio veći interes istraživača, o čemu svjedoči činjenica da su radi njegove detaljnije obrade već u vrijeme kada je izvještaj sastavljan bili kontaktirani stručnjaci. O kojim se točno stručnjacima radilo, nije navedeno u

¹⁴ Dokumentacija nekadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture (današnji Konzervatorski odjel u Dubrovniku), D. BERITIĆ, *Izvještaj o izvršenim radovima ispitivanja na crkvi sv. Ilije - Lopud*. Preostale ulomke nismo uspjeli locirati ni identificirati.

izvještaju, a ta je informacija do danas ostala nepoznata¹⁵. Ipak, u Konzervatorskom odjelu u Dubrovniku čuva se i strojopisni prijepis teksta neimenovanog autora posvećen natpisu s Lopuda, očito prijepis odgovora na zatraženo mišljenje Dubravke Beritić¹⁶. U tekstu se donosi grčki natpis s ploče iz Sv. Ilije, uz prijedlog njegova čitanja i datacije.

Prijepis grčkog teksta, prema nepoznatom autoru, glasio bi:

Ὡδε κεῖται Ἐάκιος υἱὸς Ἀντιόχου
(χ)ρήαν (δι)δὼν ἐν μηνὶ δίου ζ' ἰ(δοῖς) ὑπ-
ατία Ἐρουλάνου ἰνδ(ικτιῶνος) ε'

Autor predlaže sljedeći prijevod:

*Ovdje leži Eakije sin Antija (Antioha)
koji je platio dužnost 9. mjeseca Dija
budućeg konzula Erulana, indikcije 5.*

Nakon prijevoda, u tekstu se donose primjedbe, prema kojima se predlaže datacija u 4. stoljeće, s napomenom da se na osnovi navedene indikcije (koju zbog oštećenja na natpisu autor smatra nesigurnom), moglo raditi o sljedećim godinama: 302., 317., 332., 347., 362., 387., 402.

Međutim, iz izvještaja Dubravke Beritić, u kojem se tek šturo navodi da je na ploči iz crkve sv. Ilije bio uklesan „epitaf nekog Grka iz Sirije“, proizlazi da je mišljenje stručnjaka o predloženoj dataciji bilo mijenjano. Naime, u izvještaju stoji kako se nakon konzultiranja stručnjaka natpis datira precizno u 438. godinu¹⁷. Lopudska se ploča spominje na još jednom mjestu u dokumentaciji iz Konzervatorskog odjela u Dubrovniku, kao „Ploča iz ploč-

nika crkvice s grčkim epitafom iz 5. st. n. e.“¹⁸.

Kamena ploča s natpisom i njemu pripadajući ulomak s uklesanim križem odmah po pronalasku bili su preneseni u, kako stoji u izvještaju D. Beritić, „Mjesni muzej“. Riječ je o prostorijama Župnog dvora na Lopudu, tzv. Župnoj zbirci, gdje su pohranjeni gotovo svi kameni ulomci i nalazi s otoka. No nakon pohrane, i očito tek započete obrade, ovaj je vrijedan nalaz ostao gotovo u potpunosti zaboravljen, uz tek rijetke spomene u objavljenoj literaturi. Prvi ga spominje Igor Fisković u tekstu posvećenom ranokršćanskim spomenicima naronitanskog primorja, objavljenom neposredno nakon istraživanja, u kojem prenosi vijest o novom nalazu s Lopuda, natpisu Sirijca iz 4. stoljeća¹⁹. Osim Fiskovića, drugi ga autori uglavnom zaobilaze, čak i u pregledima antičke i kasnoantičke skulpture Lopuda i/ili Elafitskog otočja²⁰.

Pošto se naše tumačenje sadržaja natpisa razlikuje od mišljenja koje je o tome izneseno nakon pronalaska spomenika, a riječ je o nalazu koji je ostao nedostavno proučen u odnosu na vrijednost koju ima te je do danas slabo poznat u znanstvenoj literaturi, ta i druga zapažanja potaknula su nas na detaljnija istraživanja. Ustanovili smo, naime, kako je spomenik od višestruke važnosti: s arheološko-topografskoga gledišta, s povijesnoga i prozopografskoga gledišta, s gledišta jezičnog medija te opće epigrafike. Epigrafski spomenik s Lopuda ovdje je zapravo po prvi put objavljen po važećem egdotičkom modelu. Prezentirat ćemo opis spomenika, pregled alfabetarija i naše čitanje, zatim epigrafsku i antropimijsku analizu.

¹⁵ U prethodno citiranom izvještaju ne navode se imena stručnjaka, a ona nisu poznata ni današnjim zaposlenicima Konzervatorskog odjela u Dubrovniku (nekadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture u Dubrovniku), kao ni suvremenicima (kolegama, znanstvenicima i istraživačima) Dubravke Beritić. U Arhivu Dubravke Beritić, gdje su pohranjena i njezina pisma, kao i tekstovi o spomenicima s otoka Lopuda (*Državni arhiv u Dubrovniku*), također nisu sačuvani podatci o kome bi se u ovom slučaju radilo. Prema usmenoj informaciji akademika Igora Fiskovića, to je mogao biti neki od istraživača (bizantologa i klasičnih filologa) iz Beograda.

¹⁶ Crkva sv. Ilije, prijepis, uz. br. 1-3/1-74 (dokumentacija Konzervatorskog odjela u Dubrovniku). Prema usmenoj informaciji Marte Perkić, prijepis originala teksta nepoznatog autora načinio je Ivica Žile.

¹⁷ D. BERITIĆ, *Izvještaj o izvršenim radovima ispitivanja na crkvi sv. Ilije*, str. 3.

¹⁸ Konzervatorski odjel u Dubrovniku, Kartoteka osnovne evidencije spomenika kulture, kartica br. 67.

¹⁹ I. FISKOVIĆ, O ranokršćanskim spomenicima, str. 240.

²⁰ Nakon Igora Fiskovića, natpis s Lopuda spominje tek Ivana Tomas, u ovdje citiranoj doktorskoj disertaciji iz 2014. godine, u kojoj doslovno prenosi podatke iz izvještaja Dubravke Beritić, kao i predloženo čitanje nepoznatog stručnjaka (*Srednjovjekovne jednobrodne crkve s kupolom*). Fotografije ulomka objavljene su recentno, u poglavlju Maje Zeman, posvećenom elafitskom otočju u antici i kasnoj antici. U tom se tekstu po prvi put upozorava na potrebu cjelovitije obrade lopudske kamene ploče, jednako na podrobnije ispitivanje čitanja natpisa i predložene datacije, kao i karakteristike dekoracije u vidu uklesanog križa na pridruženom manjem fragmentu (Elafitsko otočje, str. 114, Tab. 4 - sl. 1).

Ujedno, iznijet ćemo prijedlog za tumačenje povijesnog konteksta i za novu, preciznu dataciju u 452. godinu.

2. Opis

U lopudskoj „Župnoj zbirci“ i danas su pohranjena dva ulomka razlomljene kamene ploče s natpisom na prednjoj strani, pronađena u sekundarnoj funkciji prilikom istraživanja 1973. godine u crkvi sv. Ilije.

Ploča je formata nepravilnog, horizontalno položenog pravokutnika, čija je desna četvrtina odlomljena, ali se spaja po lomu. Na većem, lijevom dijelu (50 × 112 × 11 cm) nalazi se nadgrobni natpis, dok je manji desni dio (50 × 36 × 11 cm) ukrašen križem uklesanim po sredini plohe (sl. 4). To je vitki, elegantni latinski križ oštrog ureza i trokutasto proširenih završetaka krakova; na sjecištu krakova križa zadržana je kvadratna ploha kamena, tzv. oko. Lopudski natpis predstavlja kronološki oslonac za križeve ovog tipa, koje se uobičajilo datirati vrlo široko, u posljednje vrijeme najviše u 6. stoljeće²¹. Dio njih, bez dvojbe, pripada tom vijeku, ali križ s Izakova epitafa tvori čvrst *terminus post quem* početku njihove produkcije, kakav do sada nije bio na raspolaganju. Dodatna istraživanja su, svakako, potrebna, jer ima pokazatelja da se taj tip križa koristio u dužem vremenskom rasponu, što uključuje 6. stoljeće²².

Ukupna sačuvana visina spojene, restituirane ploče iznosi 50 cm, dužina 148 cm, dok se debljina kreće od 11 cm na gornjem kraju do 10 cm na donjemu dijelu ploče²³. Natpisno polje

²¹ Usp. npr. N. CAMBI, Nekoliko novih akvizicija u zbirci Matijević, *Tusculum* 3, Solin, 2010, str. 26, koji točno zapaža da za takvu dataciju „nema čvrstih dokaza, osim što je velik broj križeva upravo iz toga razdoblja. (...) Taj problem do sada nije temeljito proučen unatoč specijalističkim studijama“.

²² Da su križevi tog tipa izrađivani u prilično dugom trajanju, ukazuju istovjetni primjeri iz drugih dijelova Dalmacije – usp. sarkofag Pelegrina iz Salone, datiran između 486. i 492. godine (*Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles*, vol. 2. [Collection de l'École française de Rome, 194/4], (ur. N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot), Rome, 2010, str. 1159-1161, br. 776).

²³ Sužavanje ploče na neuobičajen način (stranice sarkofagâ redovito su deblje i čvršće na donjem dijelu) vjerojatno treba pripisati naknadnom preklešavanju ploče

(dimenzija 97 × 20 cm), kako se čini, izvorno je bilo klesarski dobro obrađeno, no zbog višegodišnje izloženosti žbuci, vlazi i kristalima soli – a i zbog sadašnjih neadekvatnih uvjeta pohrane – donja trećina ploče u lošem je stanju, višestruko nagrizene i dijelom prošupljene plohe. Propadanje kamena je, kako smo uspjeli utvrditi, u posljednje vrijeme ubrzano, te prijeti uništenjem trećeg retka natpisa (inače najbolje sačuvanog teksta). Na isti je način izjedena i donji krak križa s desne strane natpisa.

Pregledom ulomaka ustanovili smo da se radi o ostacima prednje stijenke sarkofaga, a ne o nadgrobnoj ploči. Gornji rub ulomka, naime, sačuvan je u cijelosti, a njegovim bridom uzdužno teče naskočeni zubac (vis. 3 cm) predstavljajući pero za bolje nalijeganje poklopca. Ta sasvim uobičajena, ali ovdje dosad nezapažena pojedinost jasno ukazuje da se radi o sarkofagu, točnije sanduku sarkofaga na čijoj se prednjoj strani nalazio grčki natpis koji pripada ranokršćanskom razdoblju.

Natpis je slobodno postavljen sred prednje plohe sanduka sarkofaga, a sastoji se od triju redaka nejednakih dužina. Slova su prosječne visine 5 cm. Treći redak sačuvan je u cijelosti, pošto je riječ *ὄπατις* na kraju drugog retka prekinuta iza slova pi te nastavljena u idućem retku, tako da je veći dio riječi završio ondje, na početku trećeg retka. Prvom i drugom retku zbog fragmentarnosti ploče nedostaju slova na početku: za prvi je redak izvjesno da manjkaju samo tri slova (ENΘ), dočim za drugi redak količina nedostajućih slova nije sigurno utvrđiva. Tu ima mjesta za tri ili najviše četiri slova. Prema razmješčaju teksta vidljivo je kako je natpis bio ordiniran tako da je tekst centriran sred plohe. Ta i takva uravnoteženost sugerira da su slova koja nedostaju u prvim dvama redcima, na njihovom početku, slijeva zauzimala otprilike podjednaku širinu kakvu zauzimaju sačuvani krajevi redaka zdesna.

Prvo slovo sačuvano u prvom retku oštećeno je dijagonalnom frakturom, ali se ipak po vidljivim tragovima desne haste i ostatka lomljene spojnice može rekonstruirati A. Drugo slovo je Δ; treće i četvrto slovo nešto su ošteće-

kako bi ju se prilagodilo hodnoj razini pločnika crkve sv. Ilije; jednako tako u obzir treba uzeti i djelovanje posolice koja je uvelike nagrizla donji dio ploče.

nija, ali se po vidljivim tragovima poteza mogu rekonstruirati E i K; ovo potonje oblikovano je tako da vertikalni potez dužinom nadilazi dijagonale (takvo je i drugo slovo kapa u istom retku). Iduća tri slova vrlo su izlizana, ali se s naporom dadu točno odrediti: to su I, T i E. Iza toga kamen je oštećen, ali je razaznato slovo I; slijedi uglata sigma, zatim slovo A s prelomljenom spojnicom, pa K (iznova s reduciranim krakovima kao u prethodnom navratu) čemu slijede I i uglato O. Iza ovoga uklesana je uglata sigma, ali bljeđe izvedena te kraćih vodoravnih poteza. Iduća riječ započinje slovom V, tj. ipsilonom, čiji je donji dio slabo sačuvan. Tri slova – I, O i S – u nastavku boljeg su stanja i jasnoće. Posljednja riječ prvog retka započinje slovom A (ondje kao i drugdje s lomljenom spojnicom) što se nastavlja dobro očuvanim i jasno klesanim N, T, I, O i X.

Početak drugog retka natpisa pretrpio je velika oštećenja, pa se prva dva slova P i H mogu pročitati jedino uz velik trud; ona su i nešto uža od ostalih. Na gornjem dijelu prostora iza slova H duboko je oštećenje kamena koje otežava njegovu čitkost. Nasuprot tome, tri naredna slova sasvim su čitka: A, N i Δ. Lijeve vertikale slova ni nešto je izduženija u gornjem zaključku. Ovim slovima slijedi uglata omega (nalik ćirilnom III) te jasno i pravilno klesana slova N, E i N. Sljedećem slovu M lijeva je vertikalna hasta viša od desne na način već primijećen na slovu N na četvrtom mjestu retka. U nastavku su H, N, I, Δ i I, jasnih poteza i bez teškoća u čitanju. Iza ovoga se nalazi uglato O. Slijedi mu slovo V, ali je ovaj ipsilon formatom umanjen u odnosu na svoje pandane (i ostala slova) te odmaknut od donjeg ruba linije. Iako čini sintaktičku cjelinu s prethodnim O i prijašnja dva slova, između O i V klesar je ostavio popriličan razmak. Redak je zaključen četirima slovima Z, I, V i Π, bez ikakvih nedoumica u čitanju. Iznad zete raspoznaje se vodoravna crta kontrakcije (jer se radi o brojci), dok je na polovici visine između jote i ipsilona uklesana kružna oznaka koja bi mogla predstavljati interpunkciju (premda je na ostatku natpisa nema).

Posljednji, treći redak natpisa najbolje je sačuvao dubinu ureza i čitkost teksta, duktus koji ne ostavlja mjesta dvojabama. Prva četiri grafema A, T, I i A predstavljaju nastavak riječi za-

počete u prethodnom retku. Iduću riječ otvara slovo E pred kojim se lijevo gore zapaža urez nesigurnog karaktera (klesarova oznaka aspiracije – što je manje vjerojatno jer haka nema drugdje na natpisu – ili trag sekundarnog oštećenja površine). Četiri sljedeća slova su P, uglato O²⁴, V i Δ, bez naročitih specifičnosti (ipsilon se donekle izdvaja zakaošenijim i zadebljanijim lijevim krakom, dok je lambda nešto manja od drugih grafema). Potom se nižu A (vertikalno izduljeno), N i uglato O. Ipsilon iza njih nije klesan kao V, već u obliku slova I koje se na polovini visine račva u dva nasuprotna kraka (jedini takav slučaj na natpisu). Grafemi I, N i Δ koji ga prate ne posjeduju nikakve posebne značajke. Dva posljednja slova natpisa – oba stigma – grafički su istovjetna, ali formatom, izvedbom, funkcijom i značenjem različita (v. d.). Iznad posljednje stigme znak je kontrakcije (= brojčana vrijednost 6).

Natpis je pisan kapitalom, bez uncijalnih primjesa (zanemarimo li stigm u formuli indikcije koja ima posebnu funkciju) i bez ligatura. Slova su razmjerno uravnotežene veličine i u ujednačenim međusobnim razmacima, s malo iznimaka. U gotovo čitavom natpisu krajevi okomitih i vodoravnih poteza malo su više udubljeni, katkad i trokutno prošireni, što olakšava snalaženje. Što se tiče grafije pojedinih slova, od morfološko-paleografskih karakteristika mogli bismo izdvojiti sljedeća obilježja: uglati duktus slova sigma, omikron i omega, zatim slovo alfa redovito oblikovano s lomljenom spojnicom, pa slovo kapa vrlo reduciranih krakova, na koncu nedosljedan karakter slova

²⁴ M. Lončar upozorio nas je (na temelju prosljeđenog fotomaterijala) da se unutar omikrona možebitno naziru i kose haste slova K, pri čemu lijeva okomita linija omikrona istovremeno predstavlja vertikalnu hastu kape; to bi značilo da se radi o ligaturi slova K i O. Provjeravajući višekratno na licu mjesta lopudski natpis, pod različitim osvjetljenjem i kutovima, zaista se unutar slova O dadu raspoznati dva kosa ureza što sugeriraju krakove slova K. Plitkost njihova klesanja, međutim, te nesigurnost u identifikaciji (jednako je moguće da se radi o kasnijim mehaničkim oštećenjima) ne dopuštaju nam da se decidirano opredijelimo oko ovog pitanja. Nadalje, potpuno odsustvo ligatura drugdje na natpisu ne ide u prilog takvom tumačenju. Problem se možda može riješiti snimanjem pod ultraljubičastim osvjetljenjem i fotogrametrijskom obradom, za što u ovoj prigodi nismo imali mogućnosti.

ipsilon (četiri puta u formi V, jednom u formi Y).

3. Čitanje natpisa i epigrafička analiza

Iako je stranica sarkofaga s grčkim epitafom loše sačuvana, a grafemi mjestimice slabo raspoznatljivi, natpis je sada – uz iznimku početka jedne riječi – u cijelosti pročitani i raščlanjeni. Otežavajuću okolnost predstavljaju oštećenja površine kamena, nastala djelovanjem posolice, kao i žbuke pločnika u kojoj se pročelna strana sarkofaga dugo vremena nalazila. Transkripcija slova osobito je otežana u gornjim dvama redcima, točnije u njihovim početnim dijelovima; neovisno o tome, pravih dvojbi u predočenoj restituciji nema. Sačuvani tekst bi, prema tome, glasio:

ΑΔΕΚΙΤΕΙΣΚΑΚΙΟΚΥΙΟΚΑΝΤΙΟΧ
ΡΗΑΝΔΩΝΕΝΜΗΝΙΔΙΟΥΖΙ·ΥΠ
ΑΤΙΑΕΡΟΥΛΑΝΟΥΙΝΔΣΣ

što u našoj lekciji i prijevodu daje sljedeći rezultat:

(Ἐνθ)άδε κῆτε Ἰσάκιος υἱὸς Ἀντιόχ(ου)
[ἀπὸ ...] vel [κώμ(ης)] [...]ρηανδῶν ἐν
μηνὶ Δίου ζι', ὑπατία Ἐρ[κ]ουλάνου,
ἰνδ(ικτιῶνος) ς'

*Ovdje počiva Izak, sin Antiohov
[iz ...]reande, u mjesecu Diju, 17. dana,
za Herkulanova konzulata, 6. indikcije*

Razvidno je da je epitaf jednostavno strukturiran, kratak, sažetog sadržaja, sastavljen prema standardiziranoj shemi grčke sepulkralne epigrafije. Upotrijebljene formulacije opće su mjesto ranokršćanske epitafistike, konvencionalni izričaji s jasnim analogijama u velikom korpusu salonitanskih ranokršćanskih natpisa. Premda još uvijek ne raspoložemo korpusom ranokršćanskih natpisa cijele rimske Dalmacije, dominantna većina njih sabrana je nedavno u zborniku ranokršćanskih natpisa salonitanske regije²⁵, gdje su sustavno proučena njihova paleografska svojstva, pružajući na taj način i sigurnija uporišta zaključcima o kronologiji epigrafske produkcije u ostatku Dalmacije. U tom su smislu relevantna sljedeća zapažanja:

²⁵ *Salona IV*, vol. 1-2. Katalogizirano je ukupno 825 ranokršćanskih natpisa, od čega 742 latinska i 83 grčka.

Ἐνθάδε κῆτε – „Ovdje počiva“. Standardan mjesni prilog „ovdje“ na salonitanskim grčkim epitafima javlja se šesnaest puta u obliku ἐνθα, osamnaest puta kao ἐνθάδε te jednom u jezičnom liku ἐνταύθα. Glagol u trećem licu jednine κῆτε je uobičajen pojednostavljeni oblik umjesto klasične konjugacije κείται; diftonzi su monofongizirani u skladu sa suvremenim izgovorom (i jota i diftong εῖ su se izgovarali kao *i*)²⁶. Anonimni autor iz 1973. godine ovo nije shvatio, protumačivši glagol kao κείται: na lopudskom natpisu, međutim, završetak nije -ει, nego samo -ε, dok *i* pripada idućoj riječi, tj. prvo je slovo imena koje glasi Ἰσάκιος²⁷. Oblik κείται na salonitanskim se natpisima javlja dvadeset četiri puta, a kao κατάκειται osam puta. Formula „ovdje počiva“ javlja se u 5. stoljeću, a varijanta ἐνθάδε κατάκειται upućuje na 6. stoljeće²⁸, tako da i oblik primijenjen na Lopudu ukazuje na 5. stoljeće.

Ἰσάκιος – „Izak“. To je grecizirano hebrejsko ime biblijskoga starozavjetnog porijekla, u latinskom ponekad transkribirano i kao *Isaacius* ili *Isaacus*. Pet nositelja imena Izak (s varijantama *Isaac*, *Isa[a]cius*, Ἰσακ) poznato je u prozopografskim zbirkama kasnog Rimskog Carstva, i to u kronološki relativno uskom rasponu od sredine 5. do početka 6. stoljeća²⁹. Nakon dopunjene, regionalne prozopografije umnažaju taj broj, primjerice u ranokršćanskoj Italiji zabilježena su tri Izaka od 4. do 6. stoljeća: najraniji među njima (ime mu se donosi u varijantama *Hisac* i *Isas*) bio je židovskog porijekla, što možda vrijedi i za Izaka (*Isacius*) iz 6. stoljeća; treći nositelj imena bio je Sirijac³⁰. Jedan od najpoznatijih nositelja tog imena svakako je ravenki egzarh Izacije (625. – 643.),

²⁶ Usp. D. ŠKILJAN, La langue grecque des monuments salonitains de la basse-Antiquité, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, Split, 1984, str. 268.

²⁷ Na razjašnjenju ove pojedinosti naročito smo zahvalni Milenku Lončaru.

²⁸ D. FEISSEL, Formules funéraires grecques, u: *Salona IV-1*, str. 38.

²⁹ J. R. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II (A.D. 395-527). Cambridge, 1980 (dalje: *PLRE*), str. 626-627.

³⁰ *Prosopographie de l'Italie chrétienne (313-604)*, vol. I (A-K), (prir. Ch. Pietri, L. Pietri), [Prosopographie chrétienne du Bas-Empire, 2] (dalje: *PIC*). Paris, 1999, str. 1159-1161.

porijeklom Armenac³¹. Već sama činjenica što je kao jezični medij lopudskog natpisa odabran grčki jezik – vrlo rijedak izvan salonitanskog teritorija (a i ondje ponajviše ograničen na inozemce) – upućuje da se nije radilo o domicilnom stanovniku, već došljaku. Iako grčko ime ne znači automatski i orijentalno podrijetlo, jer sama kristijanizacija favorizira određena grčka imena³², grčki jezik epitafa u sprezi s osobnim imenom ipak upućuje na došljaka, vjerojatno Sirijca. Činjenica da je u salonitanskoj epigrafiji posvjedočen Sirijac iz Apameje Isakis (varijanta imena Ἰσακίος, ime je inače zastupljeno u sirijskoj Apameji), na sarkofagu s kraja 4. ili početka 5. stoljeća³³, ovlašćuje nas da ovu pretpostavku smatramo još čvršćom.

Υἱὸς Ἀντιόχου – „sin Antiohov“. U latinofonim pokrajinama Rimskoga Carstva epigrafski je potvrđeno ukupno četrdeset šest nositelja imena Antioh, odnosno njegovih rjeđih izvedenica Antiohijan (*Antiochianus*, sedam osoba) i Antiohes, tj. Antiohej (*Antiochis*, Ἀντιοχεῖς, osam osoba)³⁴. U Dalmaciji, pored poznatog ranokršćanskog svetca i mučenika Antiohijana iz Salone³⁵, epigrafski podatci o imenu Antioh i njegovim varijantama uglavnom potječu iz ranijeg, pretkršćanskog razdoblja te pripadaju osobama iz kasnog principata ili ranog domina-

ta³⁶. Kronološka slika je sukladna i u susjednim provincijama, na primjer u Gornjoj Panoniji³⁷ i Donjoj Panoniji³⁸, sa zasad jednom jedinom iznimkom u Gornjoj Meziji, datiranom u rani principat³⁹. Od kraja 4. do prve četvrtine 6. stoljeća prozopografija Rimskoga Carstva poznaje osamnaest nositelja tog imena⁴⁰. Prozopografija ranokršćanske Italije poznaje šest Antioha, u 4. i 5. stoljeću⁴¹. Od važnosti je i podatak da recentno sastavljena prozopografija Azijske dijeceze (ukupno jedanaest provincija) između 4. i 6. stoljeća navodi četiri pojedinca imena Antioh s tog prostora (iz Lidije, Frigije i Karije)⁴².

[...]ρηανδων – „[iz ...]reande“. Prvih sedam slova drugoga retka je 1973. interpretirano kao formulacija (χ)ρήαν (δι)δών (s tim da u prvoj riječi η̄ stoji umjesto korektnog ει, što se oboje izgovaralo kao *i*). Δών bi tada bio pojednostavljeni particip prezenta glagola δίδωμι (umjesto δίδων), ili eventualno particip aorista (umjesto klasičnoga δούς) koji bi glagolskim vidom bolje pristajao („plativši“, a ne „plaćajući“). Približno značenje formule bi bilo „plativši dug smrti“ ili „plativši svoj dug“. No kako nas je ljubavno obavijestio Denis Feissel, ovakvo razrješenje malo je vjerojatno, čak i u kasnom

³¹ *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, vol. II (Cabalicius-Ixus)*, (prir. B. Lörincz), Wien, 1999 (dalje: *OPEL*), str. 223, s. v. *Issacius* (AE 1973, 245; posvetni natpis iz Torcella iz 639.); u ovoj prozopografskoj zbirci propušten je grčki epitaf s egzarhova sarkofaga iz crkve San Vitale u Raveni, gdje njegovo ime glasi Ἰσσακίος (CIG IV, 9869). Ovo ime se uobičajilo transliterirati kao „Izak“, premda s načelne točke gledišta u obzir dolaze i oblici bliži izvorniku kao „Izacije“, „Isakije“ i sl.

³² A. MÓCSY, Zur Bevölkerung in der Spätantike, u: G. ALFÖLDY, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965, str. 223. – E. MARIN, Civitas splendida Salona, u: *Salona Christiana*, (ur. E. Marin), Split, 1994, str. 65.

³³ *Salona IV-2*, str. 1185-1187, br. 799. Usp. također D. FEISSEL, Origine des *cognomina*: noms latins, grecs et autres, u: *Salona IV-1*, str. 63.

³⁴ *OPEL, vol. I (Aba-Bysanus)*, (prir. B. Lörincz), Budapest, 2005, str. 59, s. v. *Antiochianus* (s inačicom *Antiocianus*, ne računajući pokrate i klesarske pogreške), *Antiochis* (s inačicama *Antiocis* i Ἀντιοχεῖς), *Antiochus* (s inačicama *Anthiocus*, *Antiocus*, Ἀντιοχος).

³⁵ *OPEL I*, str. 137, s. v. *Antiochianus* (CIL III, 12839; natpis s cemeterija Manastirine).

³⁶ G. ALFÖLDY, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg, 1969, str. 151. To su: Sekst Kornelije Antioh (CIL III, 8686 = ILS, 3943 = AE 1993, 1252; Salona, 2. ili 3. stoljeće) i Antioh, brat carskog roba Feliksa (ILJug 3, 2615; Salona, druga polovina 2. ili 3. stoljeće).

³⁷ Marko Aurelije Antiokijan, dekurion municipija (RIU 2, 521 = AE 1944, 117; Brigecij, prva polovina 3. stoljeća); Antioh, svećenik Jupitra Dolihenskog (CIL III, 4401; Karnunt, 2. ili 3. stoljeće). Izvjesnog Aurelija Antiohijana, također svećenika Jupitra Dolihenskog, registrira natpis iz Gorskog Kosova (*Emporium Pirentium*) u Donjoj Meziji (CIL III, 14427; posljednja trećina 2. ili 3. stoljeće).

³⁸ Aurelije Antiohijan (CIL III, 10841; Siscija, posljednja trećina 2. ili prva polovina 3. stoljeća); Septimije Antiohijan (AE 1972, 365, Akvink; konac 2. ili prva polovina 3. stoljeća).

³⁹ Flavije Antioh (ILJug 1, 37; Skupi, posljednja trećina 1. stoljeća). Iz iste provincije je i natpis veterana Sedme legije Publija Elija Antioha (CIL III, 8115; Viminacij), datiran u drugu polovinu 2. ili 3. stoljeće, koji se uklapa u većinske, ranije navedene datacije nositelja ovog kognomena.

⁴⁰ *PLRE II*, str. 101-106.

⁴¹ *PIC*, str. 151-152. Radi se o osobama obaju spolova.

⁴² *Prosopographie du diocese d'Asie (325-641)*, (prir. S. Destephen) [*Prosopographie chrétienne du Bas-Empire*, 3], Paris, 2008,

grecitetu. Sintagma PHANΔΩΝ osim toga, po Feisselu, ne bi bila u duhu grčkog jezika. Uzevši u obzir tipizirane obrasce primijenjene na komparativnom epigrafskom materijalu iz Salone, na ovom mjestu – između denominacije i datuma – treba očekivati oznaku porijekla pokojnika, najvjerojatnije toponim u genitivu: „Izak sin Antiohov, iz [...]reande“. Prema tim analogijama, nekoliko slova koja nedostaju na početku retka vjerojatno su sadržavala formulaciju ἀπό („iz“) ili κώμ(ης) („iz sela“) kao što predložimo u restituciji⁴³. Imajući u vidu genitiv [...]ρηανδων, nominativ je morao imati sufiks -ρηανδα.

Toponimi sa sufiksom -anda (-ανδα) tipični su za Malu Aziju i sjevernu Siriju, dok su drugdje rijetki. Cijeli je niz naselja tog sufiksa potvrđen u narativnim i ideografskim izvorima⁴⁴. No uzevši u obzir sufiks -ρηανδα na našem natpisu, u obzir prvenstveno dolaze sljedeća nase-

lja: Karandas (na Bosporu), Karyanda (u Kariji), Aranda (u Kapadokiji), Laranda (današnji Karaman u Galatiji), Capriandas (u sjevernoj Siriji-Komageni, moguće današnji Şambayat) te Laranda (u Kilikiji)⁴⁵. Imajući na umu vjerojatno sjevernosirijsko porijeklo Izaka, naša je pažnja usmjerena k toponimima s tog ozemlja *Ariandum* i *Capriandas*, utoliko više što ih bilježe kasnoantička vrela poput Peutingerove karte i Kozmografije Anonimnog Ravenjanina⁴⁶. No ne bi trebalo odbaciti ni maloazijska naselja Καρύανδα (Karija), Λάρανδα (Likaonija) i Λάβρανδα (Λάβρανδα, Karija)⁴⁷. Pouzdano utvrditi koje je od navedenih naselje Izakova porijekla, nije na razini sadašnjih spoznaja moguće: precizno podudaranje toponima je rijetko, jer oni u pisanom obliku veoma variraju između dvaju različitih fonetskih sustava, a još više između dviju različitih abeceda. Stoga treba voditi računa o miksoglotskim procesima koji pri prenošenju u drugi jezični sustav rijetko urode jednoznačnim i apsolutnim preobli-

⁴³ Srdačno zahvaljujemo Denisu Feisselu na ustupljenoj informaciji. Usp. *Salona IV-2*, str. 1123-1124, br. 748: ἀπό ἐπικίου Ἀττάλου (epitaf Aurelija Demetrija iz sela Atal u dijecezi Azija, 4. stoljeće); str. 1121-1123, br. 747: κώμης Ἀψωνα ὄρων Ἀντιοχέων τῆς Συρίας (menza Euzebijije iz sela Apsona na teritoriju Antiohijske Sirijske, 5. ili 6. stoljeće); str. 1186, br. 799: ἀπό κώμης Γ[...] (epitaf Sirijca Izaka s apamejskog teritorija, kraj 4. ili početak 5. stoljeća); str. 1127, br. 751: κώμ(ης) Ἰ[...]ωνδων (epitaf Eustatija iz sela I(...)ynda kod Hadrijanopola u Honorijadi [Paflagonija], 6. stoljeće); str. 1161-1163, br. 777: ἀπό κώμ(ης) Ῥασέων ἐσωτέρως ὄρων Ἀπαμέων (epitaf Georgija i Mare, sinovi Petra, iz klana Axinas, selo Rasa u unutrašnjosti teritorija Apameje, prosinac 535.).

⁴⁴ Usp. *Barrington atlas of the Greek and Roman world. Map-by-map Directory*, (ur. R. J. A. Talbert), Princeton - Oxford, 2000, str. 851 (Panda u Kariji), str. 857 (Mandacanda u konventu *Adramyttium*, između Troade i Lidije), str. 858 (Passanda, selo u istom konventu), str. 938 (Alabanda i Amynanda u Kariji), str. 941 (Hybanda, današnji Özbaşı južno od Efeza), str. 980 (Salanda i Soanda u Kapadokiji), str. 987 (Dalanda u Kapadokiji), str. 993 (Pacosanda, vjerojatno kod Melitene u istočnoj Anatoliji), str. 997 (Aloanda u Likiji, Arnabanda u Pizidiji), str. 998 (Arykanda u Likiji), str. 1000 (Kadyanda i Karpasyanda u Likiji), str. 1002 (Oenoanda u Likiji), str. 1003 (Orloanda i Pasanda u Likiji, Saraganda u Pizidiji), str. 1018 (Myanda u Kilikiji). Prema Ю. В. ОТКУПЩИКОВ, *Догречецкий субстрат у истоков европейской цивилизации*. Ленинград, 1988, str. 15, uz naselje Λάβρανδα u Kariji, postojalo je i istoimeno na medi Karije i Frigije, dok u Kariji uz već spomenuto naselje Πάσσανδα, autor navodi i Σάσανδα (*Догречецкий субстрат*, str. 95-96).

⁴⁵ O njima v. *Barrington atlas*, str. 797, 798, 801, 942, 986, 1017, 1030, 1037.

⁴⁶ E. HONIGMANN, *Historische Topographie von Nordsyrien im Altertum, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 46/3-4, Leipzig, 1923, str. 163, br. 68 (*Ariandum* kod Anonimnog Ravenjanina, *Ariandum* na Peutingerovoj karti); str. 175, br. 127 (*Capriandas* na Peutingerovoj karti). – E. HONIGMANN, *Historische Topographie von Nordsyrien im Altertum, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 47/1-2, Leipzig, 1924, str. 6, br. 237 te str. 19, br. 315, navodi i naselja Καπρομιανδῶν κώμη τῆς Κυρρεστῶν ἐνορίας (s pozivom na *Acta S. Dometii Martyris, Analecta Bollandiana* XIX (1900), 307, 14), te Μυριάδος (s potvrdama kod Pseudo Skilaka, Strabona, Plinija, Pomponija Mele, Ptolemeja i Arijana), što je kasnije grecizirano u Μυριάδος. Usp. također E. HONIGMANN, *Syria*, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, II, 4, Stuttgart, 1932, str. 1566, gdje autor s oprezom ovim naseljima pribraja i *Myriandos* te *Arganda* u Arsameji. Najbolji, ali donekle zastarjeli pregledi su: R. DUSSAUD, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*. Paris, 1927. i G. TCHALENKO, *Villages antiques de la Syrie du Nord. Le massif du Bélus à l'époque romaine*. Vol. I-III. Paris, 1953-1958. Usp. također D. FEISSEL, *Remarques de toponymie syrienne d'après des inscriptions grecques chrétiennes trouvées hors de Syrie, Syria* 59/3-4, Paris, 1982, str. 319-343 te M. HUTTER, *Zum pisidischen Ortsnamen Σιβιδουδα, Historische Sprachforschung* 104/1, Göttingen, 1991, str. 67-69.

⁴⁷ Ю. В. ОТКУПЩИКОВ, *Догречецкий субстрат*, str. 95-96, 123.

kama nekog toponima; isto vrijedi za njihove sufikse. Sličnost je moguće lakše utvrditi među suglasnicima nego među samoglasnicima, jer potonji imaju samo relativnu vrijednost uslijed čestog variranja. U takvim okolnostima odabir ovog ili onog toponima bio bi više-manje proizvoljna kombinacija, pa se ovdje suzdržavamo decidirano opredijeliti za jedno od spomenutih naselja. Kaprijanda u sjevernoj Siriji, svakako, je jedan od izglednijih kandidata.

Sirijska je dijaspora u Saloni bila relativno brojna, i to u kontinuitetu kroz 5. i 6. stoljeće. Nasuprot tome, doseljavanja sa Zapada, barem sudeći po epigrafiji, gotovo da i nije bilo⁴⁸. Doseljenici iz sjeverne Sirije mogu se na salonitanskoj epigrafiji pratiti već od kraja 4. stoljeća, naročito iz Apameje i antiohijske regije⁴⁹. U dominantno latinofonoj Saloni 5. i 6. stoljeća (grčkih natpisa utvrđeno je nešto više od 10 %), ovi useljenici činili su grekofonu manjinu, kojima se s više ili manje sigurnosti može pripisati najveći broj grčkih natpisa toga grada (to se pouzdano može zaključiti jedino ako natpis spominje porijeklo osobe – provinciju, grad ili selo – no i takvih u Saloni ima više

od trećine među grčkim natpisima)⁵⁰. Redom se radi o natpisima kršćanskog obilježja, često s pokojnicima aramejskih imena, povremeno odajući utjecaj grčko-rimske antroponimije i imenâ judeokršćanske biblijske tradicije⁵¹. Ovdje izdvajamo: stelu Aurelija Kastorija porijeklom iz sela Siga na dolihenskom teritoriju, iz 4. stoljeća; sarkofag Eustatija porijeklom iz Hadrijanopola u Honorijadi (Paflagonija), iz 6. stoljeća; epitaf Georgija i Mare, sinova Petra, iz klana Axinas u selu Rasa u unutrašnjosti teritorija Apameje (prosinac 535. godine); sarkofag Aurelije Mathaziz iz sela Mag(ara.) piata s apamejskog teritorija, datiran 22. rujna 372. godine; sarkofag Kaioumasa (aramejsko ime svojstveno Siriji) iz 437. godine; sarkofag Malha sina Abramijeva iz Apameje, datiran 20. veljače 460. godine⁵².

Ἐν μηνὶ Δίου ζ' – „u mjesecu Diju, 17. dana“. Formula bilježenja dana i mjeseca u grčkoj epigrafiji je od sredine 5. stoljeća standardizirana na nekoliko osnovnih tipova, među kojima je i oblik: apelativ „mjesec“ (u dativu) + ime mjeseca (u genitivu)⁵³, dakako uz brojne i česte vrste kraćenja praktički svih dijelova ove formule. Dan u mjesecu u pravilu je naveden poslije naziva mjeseca, pri čemu su znamenke – kako je već navedeno – zapravo slova alfabeta u službi brojke.

Imena mjeseci i njihov redosljed slijede ili makedonski ili julijanski kalendar: u prvom slučaju imena potječu iz nazivâ godišnjih vjerskih svetkovina, dočim u drugom slučaju deriviraju iz rimsko-latinske tradicije imenovanja mjeseci prema bogovima, carevima ili rednom broju dotičnoga mjeseca u prvobitnom rimskom kalendaru. Pošto je grčki jezik bio *lingua franca* orijentalnih provincija Carstva, ondje je sve do 6. stoljeća prevladavao makedonski

⁴⁸ E. MARIN, *Civitas splendida Salona*, str. 63. – D. ŠKILJAN, *La langue grecque*.

⁴⁹ D. FEISSEL, *Aspects de l'immigration orientale dans la Salone romaine et chrétienne*, u: *L'epigrafia dei porti. Atti della XVIIe Rencontre sur l'épigraphie du monde romain, Aquileia, 14-16 ottobre 2010*, (ur. C. Zaccaria), [Antichità altoadriatiche, 79], Trieste, 2014, str. 202. Apamejsko porijeklo navodi se na seriji natpisa koji obuhvaćaju preko tri stoljeća; tri su natpisa precizno datirana u 372., 460. i 535. godinu. Doseljenici iz ruralne Apameje prisutni su na Jadranu ujedno u Konkordiji i Akvileji. O epitafima grekofonih Istočnjaka (ponajviše Sirijaca) u Saloni usp. također D. FEISSEL, *Notes d'épigraphie chrétienne (VI)*, *Bulletin de correspondance hellénique* 107/1, Paris, 1983, str. 601-609. – J.-P. CAILLET, *L'apport de l'épigraphie de Salone à l'histoire de la Dalmatie dans l'Antiquité tardive*, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 133/2, Paris, 1989, str. 454. – E. MARIN, *Civitas splendida Salona*, str. 65. – N. GAUTHIER, *Salone entre Rome et Constantinople: l'apport de l'épigraphie chrétienne*, u: *Acta XIV Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Vindobonae 19.-26. 9. 1999. Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel*, vol. I [Studi di antichità cristiana, LXII], (ur. R. Harreither, Ph. Pergola, R. Pillinger, A. Pülz), Città del Vaticano - Wien, 2006, str. 383. – E. MARIN, *Moguće pomorske komunikacije starokršćanske Salone*, *Histria Antiqua* 21, Pula, 2012, str. 125.

⁵⁰ D. FEISSEL, *Aspects de l'immigration orientale*, str. 195.

⁵¹ D. FEISSEL, *Aspects de l'immigration orientale*, str. 203. Autor smatra da bi se moglo raditi i o pripadnicima jedne (proširene) obitelji sirijskog porijekla.

⁵² *Salona IV-2*, str. 1143-1144, br. 765; str. 1127, br. 751; str. 1161-1163, br. 777; str. 1148-1149, br. 768 = CIL III, 9505 et add. p. 2139; str. 1151, br. 770 = CIG IV, 9427; str. 1158-1159, br. 775 = CIL III, 9522.

⁵³ Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia. The evidence of the dated Greek inscriptions* [Μελετηματα, 17]. Athens, 1992, str. 37-38.

kalendar, s regionalnim varijacijama; julijanski kalendar sporadično je zastupljen od 4. stoljeća nadalje, da bi ušao u širu primjenu tek nakon 6. stoljeća⁵⁴. Ovo je, svakako, dodatna indicija da lopudski natpis pripada istočnjačkim došljacima za razliku od mjesnog stanovništva, jer je umjesto julijanskoga upotrijebljen sirijsko-makedonski mjesec Dij (*Dios*). Izakov epitaf inače je tek drugi natpis u ranokršćanskoj epigrafiji Dalmacije koji se ne ravna po rimskom (julijanskom) kalendaru⁵⁵.

Mjesec Dij ($\Delta\iota\omicron\varsigma$, *Dios*) iz makedonskoga helenističkog lunisolarnog kalendara naziv je za listopad. Računao se kao prvi mjesec tog kalendara, veoma raširenog uslijed osvajanja Aleksandra Velikog i formiranja dijadoških država na prijašnjem teritoriju njegova carstva. Mjesec Dij približno odgovara mjesecu oktobru (*October*) julijanskog kalendara, tj. suvremenom mjesecu listopadu. Nesigurnost u identifikaciji proizlazi iz činjenice što prilagodbe makedonskih mjeseci julijanskom kalendaru nisu bile ni prostorno ni vremenski usklađene, već su vrlo varirale ovisno o lokalnim prilikama i tradicijama. U slučaju, primjerice, kada je dolazilo do asimilacije makedonskog kalendara u korist julijanskog, zadržane su neke važne značajke starijega: makedonska imena mjeseci, njihov davnašnji redoslijed i pravilo da godina započinje ujesen (ovakvi hibridni kalendari nazivaju se sirijsko-makedonskima)⁵⁶. No

ni njihova primjena nije započela posvuda u isto vrijeme, niti bila posvemašnja – naročito u Siriji i Palestini – tako da istraživač mora biti na oprezu pri poistovjećivanju mjeseci u sirijsko-makedonskoj tradiciji s julijanskima. Iako je u pojedinim gradskim kalendarima Sirije i Palestine početak mjeseca varirao⁵⁷, makedonski Dij pouzdano se identificira s oktobrom tj. listopadom, a kao takav bio je korišten u ranokršćanskom razdoblju u Siriji⁵⁸.

Znamenke ZI (= 17) na lopudskom su natpisu uklesane u obrnutom, uzlaznom redoslijedu, manja prije veće (zeta ima brojčanu vrijednost 7, jota 10). U većini kalendara, naime, znamenke koje označavaju dan u mjesecu upisane su u silaznom poretku, veća prije manje. Ova je pojedinost indikativna za Izakov epitaf, jer do ovakvih slučajeva inverzije dolazi ondje gdje je tradicija makedonskog kalendara bila jaka⁵⁹.

MANN, *The Calendar of the Roman Province of Asia, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 196, Bonn, 2015, str. 129, ističe da ni nakon uvođenja jedinstvenog kalendara u provinciju Aziju 9. - 8. godine prije Krista nije moguće reći je li Dij stvarno uvijek i svugdje započinjao 23. rujna.

⁵⁴ Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 36.
⁵⁵ D. FEISSEL, *Jours du mois et jours de la semaine*, u: *Salona IV-1*, str. 109. Dosad je jedina iznimka bio natpis *Salona IV-2*, str. 1121-1123, br. 747 iz 5. ili 6. stoljeća (primijenjen je antiohijski kalendar, što je u skladu s naznačenim porijeklom pokojnice Euzebije). Na temelju natpisa na Euzebijinoj piscini, J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans la province romaine de Dalmatie*. Paris, 1906, str. 167 i bilj. 2, zaključio je da je mjesec Hiperberetej trajao od 24. kolovoza do 23. rujna, što je ispravio D. Feissel: takav je kalendar provincije Azije, a u Antiohiji je kalendar kalkuliran prema julijanskome, što znači da je navedeni mjesec počinjao 1. listopada. N. CAMBI, *Salonitan „Piscinae“*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 77, Split, 1984, str. 240, smatra da piscina pripada vremenu kada postupno iščezava konzularna, a još traje indikcionalna datacija; zato se glede datacije odlučuje za desetu indikciju koja pada u 6. stoljeće.
⁵⁶ Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 38-39, 42. – P. THONE-

⁵⁷ W. DITTENBERGER, *Dios*, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, V, Stuttgart, 1905, str. 1081, donosi različite datume početnog dana mjeseca: 18. listopada (kod Arapa), 28. listopada (u Gazi), 18. studenog (u Tiru), 1. studenog (u siromakedonskom kalendaru), 27. studenog (u Askalonu), 1. siječnja (u Sidonu). U rimskom kalendaru provincije Azije Dij je izjednačen s početnim mjesecom godine (od Augustova rođendana nadalje) i dobio ime *Kaisar*. Trajao je 31 dan, po julijanskom kalendaru od 23. rujna do 23. listopada – usp. R. HANNAH, *Greek and Roman Calendars. Constructions of Time in the Classical World*. London, 2005, str. 133. – P. THONEMANN, *The Calendar*, str. 123, 125 (usprkos tome, skoro posvuda se mjesec nastavio zvati Dij).

⁵⁸ Usp. B. HUDSON MCLEAN, *An Introduction to Greek Epigraphy of the Hellenistic and Roman Periods from Alexander the Great down to the Reign of Constantine (323 B.C. - A.D. 337)*. Ann Arbor, 2002, str. 166.
⁵⁹ Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 37-38. Doduše, autori navode da se ponekad na istom lokalitetu znaju zateći oba načina redanja brojki. U salonitanskim grčkim epitafima su približno podjednako zastupljeni staro (Kalende, None, Ide) i novo računanje vremena (redni broj dana u mjesecu); novi stil se javlja sredinom 5. stoljeća – vidi epitafe *Salona IV-2*, br. 771, 772 i 775 iz 440., 450. i 460. godine – usp. D. FEISSEL, *Jours du mois et jours de la semaine*, str. 109.

To je, svakako, dodatna indicija pokojnikova porijekla.

Ἦπατία Ἐρ[κ]ουλάνου – „za Herkulanova konzulata“. Formula bilježenja eponimnih konzula od 4. stoljeća je uvelike standardizirana: u grčkom se govornom mediju općenito koristi tip: Ἦπατίας + ime (u genitivu) + veznik (καὶ) + ime (u genitivu), s malim varijacijama. Od 3. stoljeća iz formule datacije postupno se gubi opća imenica „konzul“ (Ἦπατος), a umjesto nje uobičajenom postaje glagolska imenica „konzulat“, s neznatnim varijacijama – Ἦπατ(ε)ίας, Ἦπατ(ε)ία, ἐν Ἦπατ(ε)ία – i preoblikovanjima ovisno o sintaksi teksta⁶⁰. Broj konzula ovisi o legalnosti njihova obnašanja dužnosti, tj. uzajamnom (ne)priznavanju tog i takvog stanja (množina se pojavljuje i u nekim drugim situacijama o kojima će biti više riječi u nastavku), dok je redosljed konzula na natpisu ovisan o njihovom društveno-političkom statusu (car, civil), njihovoj dobi te bračnom i/ili obiteljskom stanju (suprug, otac)⁶¹. Općenito uzevši, poslije podjele Carstva 395. godine, javlja se tendencija da svaka polovina države na prvom mjestu navodi svoga konzula. Razlog tome nalazi se i u činjenici što od 411. godine nadalje konzuli više nisu nominirani i proglašavani simultano, već odvojeno za svaku polovicu Carstva⁶².

Ime *Herculanus* obilno je potkrijepljeno u epigrafiji latinskih pokrajina Carstva: poznata su pedeset četiri njegova nositelja, pri čemu najveći broj otpada na Gornju Meziju (devetnaest osoba) i Donju Meziju (trinaest osoba)⁶³. U

natpisima Dalmacije je uz uobičajeni oblik tog kognomena registrirana i – u epigrafiji inače rijetka – inačica *Herculianus*⁶⁴. O dijakroniji, prozopografiji i prostornom radijusu tih natpisa ovdje nije potrebno raspravljati, jer se ne radi o imenu lokalnog stanovnika provincije Dalmacije, već o imenu konzula, vrhovnog eponimnog magistrata rimske države, koje je za lopudski natpis značajno jedino iz razloga opće kronologije. Za nas su, dakle, u ovom kontekstu od važnosti isključivo oni natpisi koji mogu predstavljati analogiju neobičnom obliku Ἐρουλανος – *Herulanus* u kojem je konzulovo ime uklesano na natpisu iz Sv. Ilije. To su u ovom slučaju dva natpisa iz Donje Mezije i jedan iz Donje Panonije, sva tri s epigrafsko-onomastičkim obilježjima sukladnima lopudskom primjerku⁶⁵. Navedeni primjeri – ukoliko

⁶⁴ *OPEL* II: 178, s. v. *Herculianus*. Riječ je o natpisu dedikanta Herkulijana (ILJug 3, 2175; Salona, posljednja trećina 2. ili prva polovina 3. stoljeća).

⁶⁵ Među njima je apsolutno datiran (i vjerojatno kronološki najraniji) jedino natpis veterana Kokceja Herkulana (*Cocceius Herculanus*) iz Durostora (*Durostorum*, današnja Silištra na podunavskoj granici Bugarske i Rumunjske) u Donjoj Meziji, datiran 209. godine (AE 1974, 570 = AE 1977, +00764 = AE 2005, +01320 = IScM 4, 110). Na natpisu u veteranovu kognomenu *Hercul[a]n(u)s* ispušten je središnji vokal A, dok završno sufiksno U također nedostaje – iako nije jasno je li uslijed pokrate ili greškom – što je urodilo čitanjem koje nalikuje na sinkopu: *Herculn(u)s* (tj. sasvim izobličeno *Herculns* uzmemo li u obzir reducirani grafem U). Slijedi natpis veterana Gaja Valerija Herkulana, također iz Donje Mezije (vjerojatno s lokaliteta *Troesmis* u današnjoj rumunjskoj Dobrudži), široko datiran u drugu polovinu 2. ili 3. stoljeće (CIL III, 14214,22 = AE 1960, 333 = AE 1977, 763 = IScM 5, 117). U ovom je slučaju iz kognomena na natpisu detrakcijom bio ispušten središnji konsonant C (u izgovoru K), što je rezultiralo grafijskim likom *Herulanus*, tj. sinkopiranim oblikom kao potpunim latinskim pandanom grčkomu Ἐρουλανος s lopudskog natpisa. Konačno, u prvu polovinu 3. stoljeća datiran je natpis iz Donje Panonije (*Intercisa*, današnji Dunaújváros) što nosi sličnu glasovnu promjenu: Aurelije Herkulan, dedikant žrtvenika Jupitru ondje je imenovan kao *Aurelius Heroulanus* (CIL III, 3328 = CIL III, 10303 = AE 1959, 16 = RIU 5, 1081). Konsonant je zamijenjen vokalom, štoviše – uparivši se sa susjednim vokalom te asimiliravši njemu u korist – tvorio diftong OU, nesvojtven latinskom jeziku (ali zato karakterističan u grčkom). Do pogreške je moglo doći nepažnjom klesara (urezivanjem slova O umjesto slova C uslijed njihova sličnog oblika) ili kao neuspjeli pokušaj adaptacije grčkog vokabulara latinskom jezičnom sustavu, ali je s fonetskog stajališta rezultat morao biti isti kao

⁶⁰ Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 342, 349. Anonimni tumač iz 1973. preveo je ovaj dio natpisa formulacijom „budućeg konzula Erulana“, što bi se, pretpostavljamo, imalo odnositi na instituciju *consul designatus*. No ispitivanjem natpisa *de visu* nismo na kamenu mogli verificirati nikakvu formulaciju tome sličnu.

⁶¹ R. S. BAGNALL - A. CAMERON - S. R. SCHWARTZ - K. A. WORTH, *Consuls of the Later Roman Empire*. [Philological Monographs of the American Philological Association, 36]. Atlanta, 1987, str. 63-65 (dalje: *CLRE*). – Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 341-342.

⁶² *CLRE*, str. 64. – Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 349.

⁶³ *OPEL* II, str. 178, s. v. *Herculanus*. Dva natpisa potječu iz Dalmacije; oba pripadaju konzularnim beneficijarima: Gaju Juliju Herkulanu (ILJug 3, 1522; Skelani [*Municipium Malvesatium*], 2. stoljeće) i Juliju Herkulanu (CIL III, 14631; Stolac, 3. stoljeće).

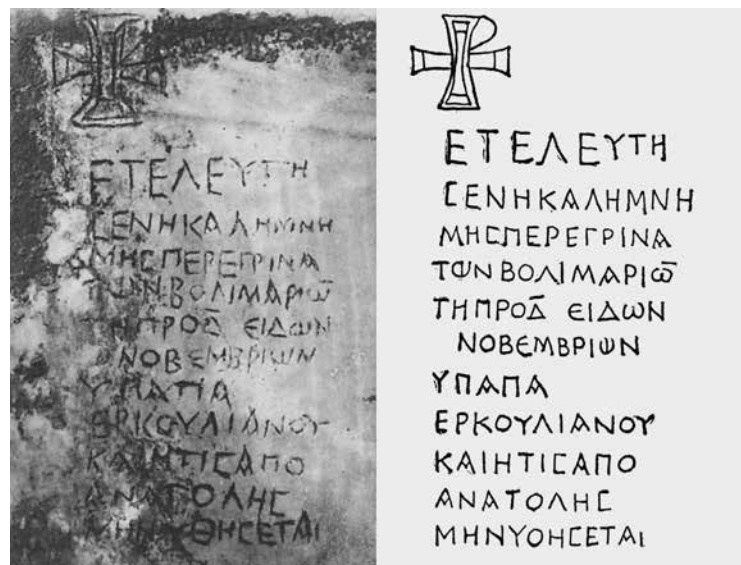
se radi o lingvističkim, a ne tehničkim razlozima – upućuju na postupni prodor vulgarnog latinizeta u epigrafiju kasne antike. Slične greške u klesanju konzulova imena počinjene su u Saloni sredinom 5. stoljeća na dvama sarkofazima („Ricim“ umjesto „Ricimer“)⁶⁶, kao i na epitafu Peregrine u Sirakuzi, gdje je isti konzul Herkulan pogrešno imenovan Ἐρκουλιανός – „Herkulijan“ (sl. 5).

Ἰνδικτιῶνος ζ – „6. indikcije“. Ovisno o datumu početka godine, postoje tri vrste indikcije: egipatska indikcija (s pomičnim datumom početka godine, pretežito između svibnja i srpnja), rimska indikcija (godina počinje 25. prosinca ili 1. siječnja) i indikcija čija godina započinje 1. rujna⁶⁷. Potonja se naziva bizantskom indikcijom (poznata i kao konstantinopolska tj. carigradska) i ovdje je prvenstveni predmet našeg interesa.

kod natpisâ iz Dobrudže i Lopuda: ispadanjem središnjeg konsonanta nametao se (netočni) izgovor *Herulanus*.

⁶⁶ Na oba natpisa stoji Ἐρκίμου umjesto Ἐρκιμέρου – *Salona IV-2*, str. 1157, br. 774 (459. ili 460.); str. 1158-1159, br. 775 = CIL III, 9522 (20. veljače 460.). Za primjere ozbiljnih grešaka u klesanju ispuštanjem glasova u sredini riječi (čak povremeno i *nomina sacra*) v. D. FEISSEL, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle*. [Bulletin de correspondance hellénique, Supplément VIII]. Athènes, 1983, str. 28, br. 6; str. 33, br. 11; str. 64, br. 60; str. 144, br. 154; str. 155, br. 169; str. 160, br. 179; str. 216-217, br. 262; str. 241, br. 291. Šire o takvim klesarskim greškama: *CLRE*, str. 60-61.

⁶⁷ Po Grumelu, carigradska indikcija je izvorno (između 312. i 462. ili 474.) započinjala 23. rujna, na rođendan cara Augusta (*dies natalis Augusti*) da bi se tek potom ustalio datum 1. rujna – v. Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 33. Grumelovu tezu o početku indikcionalne godine potvrđuje natpis na sarkofagu iz Salone datiran 17. rujna 450. (*Salona IV-2*, str. 1153-1155, br. 772). Datiran je postkonzulatom Asturija i Protogena te 3. indikcijom, koja je inače nespojiva s 450. godinom (očekivala bi se 4. indikcija); kako je, međutim, natpis nastao u razdoblju kada je indikcija još počinjala 23. rujna, datacija je točna jer za šest dana prethodi 4. indikciji. D. FEISSEL, *Notes d'épigraphie chrétienne (VII)*, *Bulletin de correspondance hellénique* 108/1, Paris, 1984, str. 569-571, slaže se da je Carstvo (osim Egipta) slijedilo carigradsku indikciju čiji se početak s vremenom ustalio na datum 1. rujna, ali odbija Grumelov zaključak da je prije toga indikcija nužno posvuda padala na 23. rujna. Temeljem navedenog natpisa ipak se suglašava da mjestimice to jest bio slučaj. Usp. također E. MARIN, *Civitas splendida Salona*, str. 76.

sl. 5. Sirakuza, katakombe San Giovanni, epitaf Peregrine, 452. godina (foto: J. Führer, *Forschungen: Taf. XIII, No. 8*; crtež: D. Malfitana et al., *Economy and trade of Sicily*: 461, Fig. 9).

Formula indikcije na natpisima se tipično nalazi u genitivu ἰνδικτιῶνος, čemu slijedi brojka napisana znamenkama alfabeta. Riječ ἰνδικτιῶνος je najčešće pokraćena, obično u obliku ΙΝΔ, uz brojne druge standardne i nestandardne inačice⁶⁸. Indikijsko datiranje se do 6. stoljeća pretežno kombiniralo s drugim vremenskim odrednicama, poput konzulata, ere (gradske, provincijske i dr.) ili godine vladanja određenog suverena, što je omogućavalo prilično precizno kronološko određenje danog događaja; od tada nadalje, međutim, datacija je svedena na indikciju i mjesec.

Indikcionalno datiranje u Dalmaciji je snažno zastupljeno od početka 5. do kraja 6. stoljeća, ali izvan salonitanske regije je rijetko: izvan nje sačuvana su samo tri natpisa s takvom vremenskom odrednicom – u Trogiru, Šibeniku (spolij porijeklom iz Ridera) te Slanome između Stona i Dubrovnika. Utoliko je lopudski nalaz jedinstven, jer predstavlja tek četvrti primjer tog načina datiranja u dalmatinskoj epigrafiji izvan provincijske metropole, a prvi izvan nje koji je na grčkom jeziku. Nadalje, od ukupno 46 indikcionalnih natpisa dosad registriranih u Saloni s okolicom, 17 ih potječe iz 5.

⁶⁸ Y. E. MEIMARIS - K. KRITIKAKOU - P. BOUGIA, *Chronological systems*, str. 34.

stoljeća (a 11 iz njegove prve polovine)⁶⁹, u što se lopudski natpis vrlo dobro uklapa.

Broj indikcije je 1973. godine protumačen kao epsilon (= 5), što ne odgovara obliku ostalih slova na natpisu jer je gornji lijevi kut zaobljen (na ostatku natpisa sva su slova izrazito uglata osim P). Autopsijom spomenika ustanovili smo da posrijedi nije epsilon, nego sasvim jasno vidljivo slovo stigma, oblikom identično – no formatom nešto uvećano – prethodećoj stigmati (sl. 6).

Oblikom je minuskulna stigma (ς) veoma nalik minuskulnoj završnoj sigmi (ζ), pa ih je često moguće razlikovati samo po kontekstu (utoliko više jer se stigma rijetko javlja u majuskulnom obliku). Osim kao ligatura slova sigma i tau (ΣΤ, στ), stigma je u grčkom pismu služila i kao numerički znak za brojku 6, u čemu je bila sljednik stare digame, šestog slova arhaičnog alfabeta; ujedno, stigma se koristila kao interpunkcijski znak (στίγμα je u izvornom značenju „ubod, oznaka, točka, biljeg, žig, znak“) i kao oznaka pokrate. Razlikujemo, dakle, četiri funkcije stigme: u službi ligature, u službi znaka interpunkcije ili pokrate, i u službi brojke. Pošto je kao ligatura ζ = στ stigma ušla u upotrebu tek u srednjobizantskim tekstovima 9. i 10. stoljeća, pisanim minuskulom, jasno je da u našem natpisu može biti riječi jedino o drugim trima funkcijama stigme – brojci, pokrate ili interpunkciji. Kako je u epigrafiji teško razlučiva razlika između stigme kao pokrate/interpunkcije i stigme kao broja (u bizantskoj terminologiji ἐπίσημον) zbog njihova identična oblika, u klesanim tekstovima ih se uočava prema kontekstu u kojem se nalaze. U našem je slučaju ta zadaća olakšana time što je na lopudskom natpisu klesar upotrijebio dvije donekle različite grafije za te dvije službe istog grčkog slova – očigledno kako bi natpis učinio razumljivijim te potencijalnim čitateljima olakšao snalaženje. Stigmatu u značenju brojke 6, naime, uklesao je u pravilnom, uspravnom obliku te u

sl. 6. Lopud, Župna zbirka, sarkofag Izaka sina Antiohova, detalj svršetka natpisa (foto: I. Basić).

jednako dubokom urezu kao ostala slova natpisa; stigmatu, pak, u značenju pokrate uklesao je pliće, bljeđe te u djelomice kurzivnom obliku (nalik latinskom uncijalnom S). Grekofonom čitatelju natpisa, smijemo pretpostaviti, smjestila je bilo jasno mjesto i uloga obaju grafema: stigma iza delte u pretposljednjoj riječi odnosi se na sufiks u genitivu označavajući pokratu ἰνδ(ικτιῶνος), dočim je stigma na kraju natpisa ustvari brojka 6 odnoseći se na šestu indikciju.

Za takvu praksu postoje i uvjerljive analogije, ponajprije u salonitanskoj epigrafiji, i to kako znaka S kao pokrate ili interpunkcije⁷⁰ (sl. 7), tako i stigme u značenju šeste indikcije⁷¹. Nipošto nije slučajno što nekoliko salonitanskih sarkofaga – čija je datacija veoma podudarna lopudskom – posjeduju gotovo sve do-

⁶⁹ E. MARIN, *Civitas splendida Salona*, str. 72, 74. – E. MARIN, *Indikcionalne datacije*, u: E. MARIN, *Moji rimski papiri (2004-2011)*, Zagreb, 2013, str. 177. Navedeni natpisi su CIL III, 2704, 9706 = ILS 8256 = ILCV 3834 (Trogir, moguće 5. stoljeće); ILCV 376 = ILJug 3, 2799 (Šibenik - Rider, kraj 5. ili 6. stoljeće) i CIL III, 14623 = ILCV 1174 = AE 1902, 208 (Slano, 462. godina).

⁷⁰ *Salona IV-2*, str. 1103-1104, br. 728 (blago zarotirani S nalik hederi kao interpunkcija, latinski, vjerojatno 6. stoljeće); str. 1131-1132, br. 755 (18. kolovoz 539.); str. 1134-1136, br. 758 = CIL III, 9534 (dvojezični epitaf, 6. stoljeće); str. 1141, br. 763 (četiri puta, 6. stoljeće); str. 1153-1155, br. 772 (šest puta, dvaput i kao interpunkcija, 450.); str. 1157, br. 774 (459. ili 460.); str. 1158-1159, br. 775 (devet puta, 460.); *Salona IV-2*, str. 1121-1123, br. 747 = CIL III, 14894 (menza Euzebije iz Antiohije, 5. ili 6. stoljeće).

⁷¹ *Salona IV-2*, str. 1089, br. 712 (latinski, 5. ili 6. stoljeće); str. 1132-1133, br. 756 (6. stoljeće). Značenje kapitalne stigme na epitaflu *Salona IV-2*, str. 1198-1199, br. 814 (kraj 4. ili 5. stoljeće) je nesigurno.

sl. 7. Arheološki muzej, Split, nadgrobna menza Euzebije, 5. ili 6. stoljeće (*Salona I. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone*. [Collection de l'École française de Rome, 194], ur. N. Duval, E. Marin, C. Metzger. Rome - Split, 1994: Pl. XXXVI, kat. VII. c. 5).

sad navedene paleografsko-epigrafske, jezične, toponimijske i antroponimijske karakteristike kakve smo primijetili na Izakovu epitafu. To su: sarkofag Kirina sina Talasijeva porijeklom iz naselja [...]meles[...], vjerojatno Sirijca (ime njegova oca *Thalassios* često je u Siriji) ili Maloazijca (toponim je prema sufiksu maloazijski), datiran 27. rujna 440. godine; sarkofag nepoznatog pokojnika datiran 17. rujna 450. godine; sarkofag Euzebija sina Stratonova iz sela Zopyros (Mala Azija ili Bliski istok), iz sredine 5. stoljeća⁷². Lopudski sarkofag kvalitativno i kvantitativno obogaćuje korpus grčkih natpisa i onomastike u ranokršćanskoj Dalmaciji, do sada poznatih praktično samo u Saloni.

Sastavljač lopudskog epitafa odredio je kronološki okvir Izakove smrti odabравši dvostruki način datacije, rabeći indikciju i konzulat, što se u ovom slučaju pokazalo vrlo pri-

kladnom vremenskom odrednicom. Kako je, naime, konzulska godina (*annus consularis*) trajala od 1. siječnja do 31. prosinca, a indikcija (petnaestogodišnji porezni ciklus, *indictio Graeca, Byzantina* ili *Constantinopolitana*) od 1. rujna do 31. kolovoza, u praksi je znalo dolaziti do raskoraka u mjesecima između tih dva-ju nekompatibilnih načina računanja vremena – naročito ako bi klesar ili sastavljač natpisa pogriješio u broju indikcije ili imenima eponimnih konzula. Ovdje, međutim, nije došlo ni do kakve kolizije, jer su svi kronološki podatci ispravno doneseni, a vrijeme pokojnikove smrti je precizirano datumom.

Oslonivši se na dvojni sustav datacije, autor natpisa označio je, dakle, indikciju s početkom u Herkulanovoj konzulskoj godini, a sa završetkom u narednoj godini, kada je idući par eponimnih konzula zamijenio Herkulana i Sporacija. Šesta indikcija je započela 1. rujna 452. i trajala do 31. kolovoza 453. godine, dok je već 31. prosinca 452. završio Herkulanov konzulat. Šesta indikcija i Herkulanov konzulat preklapaju se u rujnu, listopadu, studenom i prosincu 452. godine. Događaj je svrstan i pod točnom indikcijom i pod točnim konzulatom. Izakova smrt i sahrana odigrala se, prema tome, u intervalu između 1. rujna i 31. prosinca 452. godine, što je dodatno potvrđeno danom i mjesecom uklesanim na natpisu: time se identifikacija mjeseca Dija s listopadom pokazuje ispravnom. Nekompatibilni, dvostruki sustav datacije ovdje ne ostavlja nikakve dvojbe, jer raskoraka nema, a datacija je apsolutna: 17. listopada 452. godine.

Naše se čitanje, dakle, uvelike razlikuje od čitanja iz 1974.: drukčije je ime pokojnika; (Izak, ne Eakije); umjesto metafore o dugu smrti, razriješen je podatak o porijeklu pokojnika (sjeverna Sirija ili Mala Azija); dan unutar mjeseca točnije je pročitano (17. umjesto 9.); sintagma konzularne datacije je ispravljena; identificirana je ličnost konzula; popravljena je brojka indikcije (6. umjesto 5.); time je natpis apsolutno datiran.

3. Zašto je lopudski natpis datiran samo zapadnorimskim konzulom?

Flavije Bas Herkulan (*Flavius Bassus Herculanus*) dobro je poznata povijesna ličnost 5.

⁷² *Salona IV-2*, str. 1152-1153, br. 771 = CIG IV, 9426 (na Kirinovu sarkofagu alfa je s lomljenom spojnicom, theta, omikron i sigma su uglati, kapa ima dužu vertikalnu hastu, brojka 17 napisana je inverzno: ZI); str. 1153-1155, br. 772 (omikron romb ili četvrtast, alfa s lomljenom spojnicom, uglata sigma, lunarna omega, stigma šest puta korištena kao pokrata i dvaput kao interpunkcija); str. 1185, br. 798 (alfa s lomljenom spojnicom, uglati epsilon, theta, omikron i omega, paleografija usporediva s dva prvo-navedena sarkofaga).

stoljeća, premda su detaljniji podatci o njemu oskudni. Spominje se u izvorima između 449. i 452. godine. Bio je član rimskog senata te smatran uglednim pripadnikom aristokracije⁷³. Godine 449. taj imućni senator odabran je za prikladnog supruga Juste Grate Honorije, starije sestre zapadnorimskog cara Valentinijana III. i kćeri Gale Placidije, čime je postao članom zapadnog ogranka dinastije Teodozija Velikoga; brak je trebao neutralizirati Honorijine spletke u namjeri da (iznova) stekne utjecaj u carskoj vlasti. Honorijino nezadovoljstvo ovim dogovorenim brakom navodno je uzrokovalo glasovitu epizodu s njenim pozivom u pomoć hunskom vladaru Atili u proljeće 449. ili 450. godine, što je ovaj iskoristio kao izliku za invaziju na sjevernu Italiju⁷⁴. Nešto kasnije, 452. godine, Honorijin suprug nastupio je kao konzul zapadnog dijela Carstva, što nedvojbeno ukazuje da je on, Herkulan, smatran osobom od povjerenja carske obitelji.

Njegov, na lopudskom natpisu nespomenuti sudrug u konzulskoj časti bio je Sporacije. Konstantinopolski je dvor kao konzula za istočni dio Carstva te godine nominirao Flavija Sporacija (*Flavius Sporacius*, Σποράκιος, Σφοράκιος) koji je ranije (450. – 451.) obnašao službu *comes domesticorum peditum*. Sudeći po zapadnim izvorima, nije bio priznat u Zapadnom Rimskom Carstvu, premda ga jedan zakon careva Valentinijana III. i Marcijana, iz 451. ili 452. godine, naziva konzulom (*Sporacio comiti domesticorum et consuli*)⁷⁵, što Mar-

tindale objašnjava izdavanjem zakona u vrijeme kada je Sporacije još bio *consul designatus*. Izostanak Sporacijeva imena ima vrlo konkretno političko značenje.

Dana 28. srpnja 450. nenadano je preminuo istočnorimski car Teodozije II., što je otvorilo put višegodišnjim državnopravnim previranjima dvaju Carstava, između ostaloga i zato što umrli vladar nije ostavio muškog potomstva. Cara je, naime, nadživjela njegova starija sestra Pulherija koja je utjecala na nasljedstvo prijestolja ubrzo se udavši za visokog časnika Marcijana. Marcijan je u Konstantinopolu proglašen augustom već 25. kolovoza 450. godine, nepunih mjesec dana nakon Teodozijeve smrti. Pritom zapadnorimski car Valentinijan III., Teodozijev bratić i zet, nije bio obaviješten niti konzultiran o smjeni na istočnorimskom prijestolju, zbog toga odbivši priznati Marcijanov nastup na tron. Valentinijan III. priznao je Marcijana kao augusta tek 30. ožujka 452. godine⁷⁶. Iz istog razloga između zapadnog i istočnog dvora uslijedilo je uzajamno nepriznavanje konzulâ, koje će potrajati nekoliko narednih godina. Godine 451. istočni je konzulat obnašao sam car Marcijan, što nije bilo priznato na Zapadu (ondje je službeno proklamiran jedino zapadnorimski konzul Valerije Faltonije Adelfije)⁷⁷. Marcijan je nato odgovorio nepriznavanjem zapadnog konzula Adelfi-

⁷³ Herkulanovo puno ime rekonstruirano je na temelju sljedećih natpisa: ICUR I, 757, 754; CIL IX, 1371; AE 1902, 212; AE 1909, 66. Usp. također natpise: ICUR I, 754-763, CIL V, 5414, AE 1967, 640 (= CIL VIII 8630 = ILCV 2104). O Herkulanu sintezno usp. *PLRE II*, str. 544-545, s. v. *Fl. Bassus Herculanus 2.* – D. FEISSEL, Notes d'épigraphie chrétienne (VII), str. 567-568. Vidi i kratku biografiju Herkulana u *Inscriptiones Christianae Urbis Romae septimo saeculo antiquiores*, vol. I, (ur. G. B. De Rossi), Romae, 1857, str. 333-334.

⁷⁴ Opširnije: H. GRAČANIN, Zapadnorimsko poslanstvo na Atilin dvor godine 449., *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 32-33, Zagreb, 1999-2000, str. 39, gdje je navedena i starija literatura.

⁷⁵ *CJ* 12.3.2. O Sporaciju sintezno usp. O. SEECK, Sporakios 2, u: *Pauly-Wissowa Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. III, A, 2, Stuttgart, 1929, str. 1875 te *PLRE II*, str. 1026-1027, s. v. *Fl. Sporacius 3.* – Usp. također A. LANIADO, Some *Addenda to the Prosopography of the Later Roman*

Empire (Vol. II: 395-527), *Historia* 44/1, Wiesbaden, 1995, str. 128, s. v. *Fl. Sporacius 3.*

⁷⁶ Prosperi Tironis *Epitoma chronicon*, *Addimenta altera a. 446-457*, u: *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII.*, vol. I, (ur. T. Mommsen), [*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, IX], Berlin, 1892, str. 490.

⁷⁷ Iznimka je natpis iz Djemile (*Cuicul*) u Numidiji od 2. ožujka 452., datiran postkonzulatom Marcijana i Adelfije (AE 1967, 595), usp. *CLRE*, str. 436, 439 i S. ORLANDI, Salvo domino nostro, *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité* 109/1, Rome, 1997, str. 37, bilj. 26. Iako se nalazi na nominalnom teritoriju Zapadnoga Carstva, ovaj natpis ne prenosi vjerno sliku odnosa među carevima iz 451., već vjerojatnije zrcali normalizaciju iz 452. (u ožujku te godine Valentinijan III. priznao je Marcijanov status augusta) što je onda retroaktivno primijenjena na numidijskom natpisu. Potonji je važan i zato što bi mogao ukazivati da u ožujku 452. u afričkim provincijama još uvijek nisu bila poznata imena novih konzula, Herkulana i Sporacija.

ja⁷⁸. Takva situacija će se zatim nastaviti sve do 453. godine: do tada je Valentinijan III. odbijao prihvatiti tri uzastopna istočna konzula – Marcijana osobno, Flavija Sporacija i Ivana Vinkomala, dok je Marcijan uzvratio neprihvatanjem prve dvojice zapadnih – Adelfija i Flavija Basa Herkulana, dok je, popustivši prvi, ipak priznao Valentinijanovu konzula za 453., Flavija Rufija Opiliona (za razliku od toga, zapadni car nije se dao skloniti na analogan potez). Do normalizacije odnosa je došlo tek 454., kada je istočnom caru sporazumno priznato pravo da nominira oba konzula za tu godinu, Flavija Aecija i Studija; očito se radilo o Valentinijanovu diplomatskom ustupku⁷⁹. Ukratko, gotovo pune tri godine svaka je polovica Carstva priznavala isključivo svoga konzula isključivši onoga sa suparničke strane iz službene evidencije. Upravo unutar ovog ciklusa međusobnog ignoriranja zapadnih i istočnih konzula nalazi se lopudski natpis, koji tim postaje još zanimljiviji za proučavanje. Godina, naime, iz koje naš natpis potječe, 452., nedvojbeno je jedna od onih kada zapadni dvor službeno nije priznavao istočnog konzula; k tome, okružena je 451. i 453., također godinama nedvojbeno obilježenima formalnim nepriznavanjem istog tog tipa. Lopudski natpis datiran je zapadnim konzulom jer je na zapadnom teritoriju, koji u tom trenutku ne priznaje istočnog konzula. Da je Dalmacija pripadala Istoku, postupilo bi se obratno. Utoliko iščezava i najmanja dvojba oko interpretacije epigrafskog sadržaja Izakova epitafa: on neosporno registrira oficijelni stav u provinciji Dalmaciji, kao dijelu Zapadnoga Carstva, o tome tko je dotične godine eponimni konzul, odnosno gdje se nalazi nadležna vrhovna vlast – nesumnjivo na Zapadu.

⁷⁸ CLRE, str. 436 i 439 upozoravaju na papirus istočnorimske provenijencije *P. Rainer Cent.* 100.1 od 21. rujna 452., gdje je datacija formulirana: *p.c. D.N. Marciani perp. Aug.* Dakle, na Istoku se Marcijana smatralo jedinim konzulom za 451. godinu. Zapadni konzul Adelfije je ipak kasnije uvršten u istočne konzulske popise (*fasti*) njihovim retrospektivnim korigiranjem.

⁷⁹ Valentinijan III. je i nakon priznavanja Marcijana za augusta u ožujku 453. svejedno i nadalje odbijao prihvatiti Marcijanove konzule – CLRE, str. 441.

4. Kasnoantička Dalmacija između Istoka i Zapada u svjetlu lopudskog natpisa

Kao povijesni spomenik prve kategorije – materijalno autentičan, apsolutno datiran i nedvojbene provenijencije – lopudski natpis predstavlja prvorazredan izvor za izučavanje problema vrhovne političke vlasti nad Dalmacijom u drugoj trećini 5. stoljeća.

Do 5. stoljeća diseminacija imena novih konzula kasnila je u tolikoj mjeri da je nerijetko konzulat već bio istekao kada bi informacija pristigla u određene provincije. Od 411. godine oba su carska dvora prestala proglašavati nove konzule za nadolazeću godinu sporazumno i sinkronizirano, već su to činili neovisno jedan o drugom, što je još više usporilo protok informacija. Jednostrano nominiranje konzula, bez pravovremene obavijesti drugom dvoru, urodilo je i pojavom datacijske formule „i onaj koji će biti proglašen [od strane drugoga Carstva]“ (*et qui fuerit nuntiatus*) uz ime poznatog konzula, koja postaje sve učestalijom, na koncu i standardnom. Diseminacija konzulskih imena nije bila otežana samo između Carstava, već i unutar njih; divulgiranje zapadnih konzula na Istoku bilo je naročito loše, jer su ondje vrlo često njihova imena pristizala tek potkraj konzulske godine⁸⁰.

Budući da od 411. godine konzuli Istočnoga i Zapadnoga Carstva više nisu proglašavani simultano, izostavljanje imena jednog od konzula u formulama datacije je bivalo sve učestalijim. Nepriznavanje konzula od strane drugoga cara uvijek je nosilo stanovitu političku težinu koja je u reakcijama varirala od običnog nepriznavanja (manje rizičan, ali pouzdan znak narušenih odnosa među vladarima), preko sprječavanja diseminacije imena drugog konzula u službenim dokumentima i provincijama (ali bez formalnog odbijanja nominacije – često više znak birokratske sporosti i neodlučnosti nego jasne političke vizije), sve do imenovanja novog, suparničkog konzula kao najdrastičnijeg poteza (ekvivalent objavi rata drugoj polovici Carstva). Uz političku motivaciju, uzroci pojavi izostanka imena jednog od konzula mogu biti i drukčiji: od pragmatičnih (katkad je u mjesnim prilikama za upotrebljivu dataciju

⁸⁰ CLRE, str. 7, 16-17.

bilo dovoljno zabilježiti samo jednog konzula), preko birokratskih (kasna diseminacija imena konzula), pa tehničkih (klesarov previd), do sasvim trivijalnih (nedostatak prostora u natpisnom polju)⁸¹. Međutim, u godinama za koje iz drugih izvora znamo da istočni dvor nije priznavao zapadnog konzula i/ili obratno, jasno je da razlog treba tražiti u tekućim političkim prilikama, a takav je zaključak i općenito prihvaćen u literaturi.

Razlozi nepriznavanja mogli su biti različiti: primjerice, zakoniti carevi, razumljivo, odbijali su priznati konzule uzurpatora. U takvim okolnostima, konzularni popisi i službeni dokumenti naknadno su retroaktivno korigirani kako bi zadržali samo imena konzula koji su u konačnici oficijelno priznati; međutim, natpisi i privatni dokumenti nisu mogli biti korigirani od strane državne vlasti, tako da su zadržali imena dvojbenih konzula u formulama datacije onakva kakva su bila dotične godine⁸². Upravo zato sačuvani epigrafski tekstovi uvelike zrcale stvarno stanje, a ne formalne odnose ustanovljene *a posteriori*; utoliko predstavljaju prvorazredni spomenik za proučavanje tematike koja nas ovdje zanima. Nepriznavanje konzula nije moralo biti uzajamno i recipročno u objema polovicama Carstva: Zapad nije priznavao istočnog konzula 399., 400., 404., 405., 424., 451., 452., 453. i 459. godine, dočim je Istok odbio priznati zapadnog konzula 424., 451., 452., 456., 458. i 459. godine⁸³. Obostrano nepriznavanje podudarilo se, dakle, u samo četiri navrata (jedan od njih pada u vrijeme lopudskog natpisa). U pojedinim slučajevima, nadalje, konzuli su ostali nepriznatima veći dio godine, da bi bili formalno usvojeni tek u posljednjim mjesecima (tako 405., 456. i 461. godine) o čemu valja voditi računa, kao i o tome da je svekoliki manjak izvora za dotičnu godinu rijetko kada dobar pokazatelj (ne)priznavanja, s ove ili one strane (npr. 420. godine). U tom pogledu je neobično važno sustavno sakupiti svu raspoloživu dokumentaciju za svaku pojedinu godinu, jer je u protivnom mogućnost pogreške

velika. Dokumentacija se sastoji od više vrsta izvora, različitih razina oficijelnosti i vjerodostojnosti: konzularnih popisa (*fasti consulares*), zakonodavnih akata, natpisa, numizmatike, papirusa, papinskih pisama i drugih tekstualnih vrela (npr. akti crkvenih sabora, historiografska i literarna djela, privatna korespondencija itd.).

Roger S. Bagnall, Alan Cameron, Seth R. Schwartz i Klaas A. Worp potanko su proučili svu relevantnu izvornu građu, identificirali sve slučajeve jednostranog ili obostranog nepriznavanja konzula nominiranog u drugoj polovici Carstva te tako dobili sigurne podatke o službenom položaju svakog od njih kako se odražavao u javnim i privatnim tekstovima. Epigrafsku građu od 284. do 541. godine navedeni su autori obuhvatili u cjelini te pokazali da je sustav uvrštavanja imena konzula u formulu datacije bio konzistentan: u slučajevima kada pojedini od konzula ne bi bio priznat, u dijelu Carstva koji ga je odbijao na natpisima se redovito izostavljalo njegovo ime, a zadržavalo ime konzula imenovanog od strane vladara tog dijela Carstva⁸⁴. Preispitivanjem svih poznatih tipova izvora, proizlazi da je takav postupak respektiran u svakome od gorespomenutih navrata između 399. i 459. godine (kada jedna i/ili druga strana nije priznavala suprotnoga konzula). Argumenti kojima je ovaj zaključak potkrijepljen ozbiljni su i kvalificirani, a punu težinu im daje činjenica da su autori analizirali sve dostupne natpise te da se ni u jednom nije pokazao otklon od pravila. Ta činjenica od odlučujuće je važnosti za našu raspravu te valja zastati pred njom u kontekstu lopudskog epitafa. Ukoliko, naime, takav zaključak važi za cjelokupan epigrafski korpus s oznakom konzularne datacije dosad otkriven na ozemlju Zapadnoga i Istočnoga Carstva, i to u višestoljet-

⁸¹ *CLRE*, str. 64-65 (s primjerima).

⁸² *CLRE*, str. 25. Usp. također na istom mjestu nekoliko takvih primjera pod godinama 388., 393., 409., 425., 456. i 476.

⁸³ Popis godina vidi u *CLRE*, str. 25.

⁸⁴ *CLRE*, str. 332, 334, 342, 344-345 (Stilihonov istočni kolega Antemije javlja se na natpisima tek od polovice godine, kad je priznat na Zapadu), str. 374-375 (konzulat Konstancija III. naknadno priznat na Istoku), str. 382-383, 436 (evidenciji treba dodati naknadno pronađeni natpis SupIt-19-AB, 13a = AE 1993, 740 = AE 2002, +00500 iz Bene Vagienna (*Augusta Bagiennorum*) u Liguriji, također datiran isključivo Adelfjevima konzulatom), str. 440 (potrebno dopuniti natpisom ILCV 2736 = ICI-07, 135 = AE 2003, +00669 iz Oriola [*Forum Iulii Iriensium*] u Liguriji od 15. ožujka 453. datiranim Opilionovim konzulatom), str. 446, 451, 452.

nom vremenskom lûku, onda on može i mora važiti i za lopudski natpis.

Tekstualna evidencija za 452. godinu obilna je i nedvosmislena: od osam zapadnorimskih konzularnih popisa (*fasti consulares*), doduše samo tri kao jedinog konzula donose Herkulana (od čega jedan s formulom *et qui de Oriente fuerit nuntiatus*), no to nije neočekivano s obzirom na vrlo čest slučaj naknadnih korigiranja takvih popisa⁸⁵. Kako je već navedeno, konzularni *fasti* ne prenose egzaktnu sliku zbivanja iz pojedine godine, jer su kasnije ažurirani kako bi ih se dovelo u sklad s pobjedničkom stranom i aktualnim političkim prilikama; naravno, to je bilo mnogo lakše učiniti s tekstovima na mekim materijalima (i u njihovim sukcesivnim prijepisima) te onima koje su izdavali državni organi, mnogo teže na natpisima i u dokumentima privatnog karaktera. Potonje dvije grupe izvora zato predstavljaju vrlo dobar mehanizam kontrole nadopunjujući naša saznanja iz (naknadno prerađivanih) službenih državnih dokumenata. Nadalje, Herkulan je jedini konzul po kojem su datirane dvije novele Valentinijana III. izdane u Rimu te godine (15. travnja i 29. lipnja). No u krajnjoj liniji najizvrsnije svjedočanstvo su natpisi: iz grada Rima potječe ukupno dvanaest natpisa izrađenih te godine; sedam ih k tome nosi precizne vremenske odrednice, a nastajali su od svibnja do studenog. Svi ti natpisi beziznimno su datirani po Flaviju Basu Herkulanu kao jedinom eponimnom konzulu⁸⁶. Izvan

Rima, na Apeninskome poluotoku po Herkulanu je na isti način datiran natpis iz Eklana (*Aeclanum*) u Samniju, načinjen u kolovozu ili rujnu 452.⁸⁷, te natpis iz studenog iste godine iz Tortone (*Dertona*) u Liguriji⁸⁸. Neobično je važan i već spomenuti grčki epitaf Peregrine iz Sirakuze s datumom 10. studenog 452.⁸⁹, jer se radilo o dosad jedinom epigrafskom zapisu koji Herkulanovo ime bilježi na grčkom jeziku: ὑπατία Ἑρκουλιανοῦ – „za konzulata Herkul[ij]ana“. Konzulovo ime napisano je s pogreškom: Herkulijan umjesto Herkulan. Ujedno, ondje njegovo ime u formuli datacije nije izolirano, već sadrži dodatak „... i onoga koji će biti najavljen s Istoka“ (καὶ ἢ [= εἶ] τις ἀπὸ Ἀνατολῆς μνησθήσεται). To dodatno obogaćuje naša saznanja, jer ta i takva datacija znači da još 10. studenog 452. istočni konzul Sporacije nije bio proklamiran na Zapadu⁹⁰. Natpisi iz Tortone (početak studenog 452.) i Katanije (10. studenog 452.), uz još dva natpisa iz Rima (20. rujna i 28. studenog 452.)⁹¹, vremenski su najbliži lo-

= ICUR n. s. II, 5998 (p 373); ICUR I: 335, no. 762 = ICUR n. s. I, 3237; ICUR I: 335, no. 763 = CIL VI, 8407 = ICUR n. s. II, 4927; ICUR n. s. VII, 19988; ICUR n. s. VII, 17569c; ICUR n. s. VIII, 20821.

⁸⁷ CIL IX, 1371 = ICI-08, 38.

⁸⁸ ICI-07, 6. Ovaj natpis 1987. godine nije mogao biti poznat autorima *Consuls of the Later Roman Empire*, a treba ga pribrojiti ondje navedenim natpisima. Na posvetnom natpisu martirija sv. Kristofora u Kalcedonu (datiran 22. rujna 452.) L. DUCHESNE, *Inscription chrétienne de Bithynie, Bulletin de correspondance hellénique* 2, Paris, 1878, str. 290, je u formuli datacije restituira i ime Herkulana, što je D. FEISSEL, *Notes d'épigraphie chrétienne* (VII), str. 567, argumentirano odbacio (svi izvori osim nepouzdanih fasta svjedoče da je 452. u oba dijela Carstva proglašen samo po jedan konzul).

⁸⁹ J. FÜHRER, *Forschungen zur Sicilia sotterranea*. München, 1897, str. 150, No. 8 i Tab. XIII, 8. – S. L. AGNELLO, *Sillogie di iscrizioni paleocristiane della Sicilia*. Roma, 1953, str. 97. – R. PINTAUDI, Ein epigraphischer Beitrag zu Pvindob. *Sijpesteijn* 11, 1-3, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 24, Bonn, 1977, str. 222. – D. MALFITANA - C. FRANCO - A. DI MAURO, Economy and trade of Sicily during Severan period: Highlights between archaeology and history, u: *The Roman Empire during the Severan dynasty: Case studies in history, art, architecture, economy and literature*, (ur. E. C. De Sena), [American Journal of Ancient History, N.S. 6-8/2007-2009]. New Jersey, 2013, str. 442-443.

⁹⁰ D. FEISSEL, *Notes d'épigraphie chrétienne* (VII), str. 567.

⁹¹ To su, kronološkim redom, natpisi ICUR n. s. VII,

⁸⁵ Indikativno je što od preostalih pet popisa, samo dva kao Herkulanova kolegu donose ispravno ime istočnog konzula Sporacija, dok su svi preostali popisi pogrešni: jedan kao istočnog konzula navodi Marcijana (zapravo konzula prethodne 451. godine), drugi čak Aspara (ustvari konzul još 434.), a treći potpuno mimoilazi Herkulana te kao konzule navodi Honorija i Aspara (nepostojeći par). Očito je u sukcesivnim prepisivanjima i emendacijama popisâ dolazilo do teških nesorazuma i previda, što za tu godinu ističu i autori *CLRE* („The fasti became very confused“).

⁸⁶ *CLRE*, str. 438-439. To su natpisi: ICUR I: 332, no. 754 = CIL VI, 8460 (p 3889) = ILCV, 701 = ICUR n. s. II, 4928; ICUR I: 333, no. 755 = ICUR n. s. I, 422 = ILCV, 3506 adn.; ICUR I: 333, no. 756 = CIL IX, 1371 = ICI 8, 38; ICUR I: 333, no. 757 = ICUR n. s. IV, 11156; ICUR I: 334, no. 758 = ICUR n. s. I, 991 = ICUR n. s. VII, 19989; ICUR I: 334, no. 759 = CIL VI, 31974 (p 4798) = ICUR n. s. II, 4175 = ILCV, 165; ICUR I: 335, no. 760 = ICUR n. s. X, 27354; ICUR I: 335, no. 761 = ILCV 3506 adn. = ICUR n. s. II, 5794

puđskom epitađu, datiranom 17. listopada 452. godine. Svi su, kako je rećeno, datirani samo Herkulanovim konzulatom. Datacija samo po Herkulanu sukladna je i na natpisu iz Sitifa u Mauretaniji datiranom 3. kolovoza⁹², dok ovdje već spominjani natpis iz Numidije od 2. ožujka – datiran postkonzulatom Marcijana i Adelfija – nema za naš kontekst većeg znaćaja, jer jednostavno registrira činjenicu da tada u sjevernoafrićku provinciju još nije pridošla informacija o imenu novoga konzula (ali istovremeno upućuje na stabilizaciju odnosa dvojice careva, jer – makar sa zakašnjenjem – priznaje Marcijanu funkciju konzula za prethodnu godinu). Herkulan, na koncu, funkcionira kao jedini konzul i u pismima pape Lava I. iz sijećnja i svibnja 452. godine.

Što se istoćnorimskog konzula tiće, evidentno je da se 452. ponovila situacija iz prethodne godine: na Istoku se u izvorima kao jedini konzul navodi Sporacije; među raspoloživim tekstovima istićemo grćki natpis iz Kalcedona datiran 22. rujna, i to samo na temelju Sporacijeva konzulata (natpisi s konzularnom datacijom općenito su rijetki na području Istoćnoga Carstva)⁹³. Marcijan izgleda nije priznao zapadnog konzula Herkulana ni retroaktivno, jer još u veljaći 453. godine jedan papirus nosi postkonzularnu dataciju po Sporaciju *et qui de Italia fuerit nuntiatu*⁹⁴. Nepobitno je, dakle, da Herkulanov konzulat s lopudskog natpisa vjerno zrcali isto što i svi ostali njegovi natpisi: uzajamno nepriznavanje konzula Istoćnoga i Zapadnoga Carstva 452. godine. Neizbježan je, prema tome, zaključak da se u Dalmaciji tada

mjerodavnim smatralo konzula proklamiranog na Zapadu. *Ipsa facto*, suverenitet zapadnorimskog cara respektiran je u Dalmaciji još 452. godine.

Ovaj zaključak u koliziji je s mišljenjem što prevladava u dijelu historiografije, o pripadnosti Dalmacije istoćnom dijelu Carstva od 437. godine. Ono se zasniva na egzegezi dvaju vrela, obaju stotinjak godina mladih od događaja koje opisuju: jednom pismu rimskog politićara i povjesnika Flavija Aurelija Magna Kasiodora Senatora saćuvanom u zbirci *Razne poslanice (Variae)* i jednom navodu Jordana, ranobizantskog povjesnika vizigotskog ili alanskog porijekla u njegovu djelu *O podrijetlu i djelima Rimljana (De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum)* poznatom i kao *Rimska povijest (Romana)*. Oba odlomka odnose se na isti događaj iz 437. godine: vjenćanje zapadnorimskog cara Valentinijana III. s Licinijom Eudoksijom, kćerkom njegovog bratića Teodozija II., istoćnorimskog cara:

Nurum denique sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis divisio dolenda provinciis

„Naposljetku je [Placidija] gubitkom Ilirika za sebe stekla snahu, a vladareva je ženidba postala žaljenja vrijedna dioba pokrajina.“

“*Post haec III anno Valentinianus imperator a Roma Constantinopolim ob suscipiendam in matrimonio Eudoxiam Theodosii principis filiam venit datamque pro munere soceri sui totam Illyricum celebratis nuptiis ad sua regna cum uxore secessit*

„Treće godine poslije ove [434.] car Valentinijan je iz Rima došao u Konstantinopol da u brak uzme kćer vladara Teodozija Eudoksiju te, davši tASTU na dar ćitav Ilirik i proslavivši svadbu, otišao je sa ženom u svoje kraljevstvo.“⁹⁵

19989 = I 758 = n. s. I, 991 te ICUR n. s. II, 4175 = ILCV, 165.

⁹² AE 1967, 640 = ILCV, 2104.

⁹³ CLRE, str. 439. Kalcedonski natpis: IK 20, 22. – D. FEISSEL, Notes d'ćpigraphie chrćtienne (VII), str. 566-571 i bilj. 87. Tri zakona prenesena u *Codex Justinianus* datirana su Sporacijem *et qui fuerit nuntiatu* (7. veljaće i 6. srpnja), odnosno samim Sporacijem (18. lipnja). Na zasjedanjima Kalcedonskog koncila upotrijebljena je formula *Sphoracius v.c. et qui nuntiatu fuerit* (7. veljaće, 13. ožujka, 6. srpnja, 18. srpnja). Iz inih tekstova proizlazi da je diseminacija imena konzula u Egiptu kasnila, kao i prijašnje godine (papirus od 21. rujna 452. još je uvijek datiran po Marcijanovu postkonzulatu).

⁹⁴ CLRE, str. 441 (*P. Vindob. Sijp.* 11.1 od 17. veljaće 453.).

⁹⁵ *Cassiodori Senatoris Variae*, (ur. T. Mommsen), [*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 12], Berlin, 1894, str. 329 (11.1.9). – *Iordanis Romana et Getica*, (ur. T. Mommsen), [*Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi*, 5/1], Berlin, 1882, str. 42 (329). Kasiodorovo pismo je napisano u rujnu 533. godine – H. GRAĆANIN, Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae*, *Millennium* 13, Berlin - New York, 2016, str. 218-219, 220, 222. Prijevod obaju tekstova prema H. GRAĆANIN, Huni i južna Panonija, *Scrinia Slavonica* 5, Slavonski Brod,

Prema u historiografiji uvriježenom stajalištu, brak je dogovoren još 424. godine, za boračka Gale Placidije s maloljetnim sinom Valentinijanom u Konstantinopolu; tom prilikom je utanačena istočnorimska vojna pomoć Gali i njenom sinu protiv zapadnorimskog uzurpatora Ivana; zauzvrat se zapadni dvor imao odreći prava na Iliričku prefekturu (spornu još od Stilihonova vremena, činile su je pokrajine Prva i Druga Makedonija, Tesalija, Unutrašnja i Priobalna Dacija, Mezija, Dardanija, Stari i Novi Epir, Aheja, Kreta te Prevalitana)⁹⁶, a dogovorene su i zaruke Valentinijana i Eudoksije. Prvi dio sporazuma ispunjen je 425. (Valentinijan ustoličen na Zapadu uz pomoć istočnorimskih trupa) dok je ostatak realiziran 437. godine: brak je sklopljen, vrhovna prava na Istočni Ilirik prenesena su na Teodozija II., ali isto tako je odstupljen znatan dio Zapadnog Ilirika (Iliričke tj. Panonske dijeceze, koja je obuhvaćala Prvu i Drugu Panoniju, Saviju, Valeriju, Unutrašnji i Priobalni Norik te Dalmaciju)⁹⁷. Identifikacija ustupljenih zapadnoilirčkih pokrajina ostala je spornom.

2005, str. 29, bilj. 56. Među Jordanovim je djelima *Rimska povijest* – brevijarij svjetske i rimske povijesti – manje poznata u odnosu na njegovu *Gotsku povijest* (*Getica*); oba su djela napisana u Konstantinopolu oko 551. - 552. godine. Izvorni nazivi su *De origine actibusque Getarum* (*O podrijetlu i djelima Gota*) i *De regnorum ac temporum successionem* (*O nasljeđivanju država i vremena*); potonje djelo je također poznato pod naslovima *Liber de origine mundi et actibus Romanorum ceterarumque gentium* i *De gestis Romanorum*. Nazive *Getica* i *Romana* dodijelio im je u ediciji unutar *Monumenta Germaniae Historica* priređivač, Theodor Mommsen.

⁹⁶ Stein, s osloncem na Mommsena, smatra da je jurisdikcija nad Istočnim Ilirikom nakon 395. bila upitna: ta prefektura je Teodozijevom posljednjom voljom dodijeljena Honoriju, tj. Zapadnom Carstvu, ali je stvarnu vlast ondje vršio istočnorimski dvor, što je urodilo višekratnim Stilihonovim pokušajima da je realno pripoji Zapadu. I nakon Stilihonove smrti (408.) spor za prevlast nad Iliričkom prefekturom se nastavio, sve do Placidijina sporazuma s Teodozijem II. 424. Usp. E. STEIN, *Der Verzicht der Galla Placidia auf die Präfektur Illyricum*, *Wiener Studien* 36, Beč, 1914, str. 347. – B. BAVANT, *L'Illyricum*, u: *Le Monde Byzantin I. L'empire romain d'Orient (330-641)*, (ur. C. Morrison), Paris, 2004, str. 304, 306-307. – S. TURLEJ, *Justiniana Prima: An Underestimated Aspect of Justinian's Church Policy*. Kraków, 2016, str. 147.

⁹⁷ Usp. H. GRAČANIN, *Huni i južna Panonija*, str. 28-29, gdje je i starija opća te specijalistička literatura.

Ovo se, nadalje, u literaturi uglavnom tumačilo imajući u vidu nedvojbenu utjecaj Istočnoga Carstva nad Dalmacijom za (praktički samostalne) vladavine Marcelina nad tom pokrajinom; dio povjesničara smatrao je, naime, istočnu jurisdikciju nad Dalmacijom u tom razdoblju (454. – 468.) naprosto kontinuitetom od vremena Placidijine transakcije⁹⁸. Dok nije sporno kako je Istočno Rimsko Carstvo osiguralo sebi znatnu razinu moći nad Dalmacijom za uzastopnih uprava Marcelina i njegova nećaka Julija Nepota (454. – 480.), neprijepornih svjedočanstava o formalnopravnom statusu pokrajine nema ni tada, kao što ih nema ni za prethodno razdoblje. Prije Marcelinova *de facto* osamostaljenja, 454. godine (a prema izričitoj Prokopijevoj vijesti, do njega je došlo Marcelinovim odmetnućem od zapadnog cara), nema pouzdanih izvora o vrhovnoj političkoj vlasti nad prostorom između Raše, Drine i Posavine. Iako je iz konteksta Prokopijeve vijesti očigledno da se radi o zapadnom caru – implicirajući da je Dalmacija u tom trenutku konstitutivni dio Zapada – osporavanja nisu izostala, ali funkcioniraju uglavnom pod pretpostavkom da je 437. godine zbilja došlo do odstupanja Dalmacije istočnom dvoru⁹⁹. Ukoliko bismo prihvatili tu i takvu vijest, značilo bi to da se suverenitet nad Dalmacijom, između 437. i 454. godine, još jednom promijenio¹⁰⁰, što je malo

⁹⁸ Npr. R. MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja u antici od Dioklecijana do Justinijana*. Zagreb, 2012, str. 135.

⁹⁹ M. KULIKOWSKI, *Marcellinus 'of Dalmatia' and the dissolution of the fifth-century Empire, Byzantion* 72, Bruxelles, 2002, str. 181-184. – H. GRAČANIN, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 40, Zagreb, 2008, str. 293. – E. STEIN, *Der Verzicht der Galla Placidia*, str. 345. i V. POSAVEC, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*. Split, 2007, str. 60, logično zaključuju da Marcelinov otpor zapadnorimskom caru automatski ukazuje na tadašnju pripadnost Dalmacije. Da je Marcelinova pobuna iza Aecijeve smrti 454. morala biti usmjerena protiv zapadnog cara priznaje i P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*. Oxford, 2002, str. 37, 66-67 (premda ostavlja otvorenom mogućnost da je neimenovani car mogao biti i jedan od Valentinijanovih nasljednika – Petronije Maksim ili Avit, ukoliko Prokopije sažima svoj izvorni materijal).

¹⁰⁰ F. E. WOZNIAC, *East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454-536 A.D.*, *Historia* XXX/3, Wiesbaden, 1981, str. 352-353, 355, 358-359, iznio je kompliciranu i neuvjerljivu teoriju po kojoj je istočnorimski

vjerojatno, utoliko više što ni prije 454. nema pouzdanih pokazatelja za njenu istočnu pripadnost. Upravo izostanak bilo kakvih promjena na natpisima, tj. u konzularnim datacijama 454. (pa i šire: od 437. do 480., v. d.) negira bilo kakvu supstancijalnu državnopravnu promjenu¹⁰¹.

Od Marcelinova nastupa 454. godine sve mnogobrojnije su vijesti koje neizravno govore o pokroviteljstvu Istočnoga Carstva nad Dalmacijom (od 468. pod Nepotom)¹⁰². Iako su neke od tih vijesti vrlo indikativne (ratovanje u službi istočnorimskog cara, primanje njegovih naloga, imenovanja i zakonodavnih akata i sl.), ipak se radi o indicijama koje mogu biti više ili

manje uvjerljive, ali im nedostaje prava dokazna snaga¹⁰³. Sve ponuđene hipoteze temelje se na tumačenju zbivanja iz 437. godine (kako ih u svojim vijestima donose Kasiodor i Jordan), tj. na pristajanju ili nepristajanju istraživača uz zaključak o uključenosti Dalmacije u donaciju Gale Placidije – što bi podrazumijevalo djelomičnu sinonimiju pojmova „Dalmacija“ i „čitav Ilirik“.

Između 437. i 454., dakle, za očekivati je nedvosmislen suverenitet Istoka nad pokrajinom, što bi se tada trebalo jasno odražavati u konzularnim datacijama dalmatinskih natpisa¹⁰⁴. Naime, s pravom je već odavno u literaturi primijećeno da podatci iz konzularne datacije u epigrafiji mogu poslužiti kao kriterij za određivanje vrhovne političke vlasti nad zemljom u kojoj je natpis nastao. Iako ta misao na prvi pogled osvaja, nažalost, dvadeset šest natpisa iz Salone nastalih između 437. i 479. godine, koji bi u tome mogli biti od pomoći, neravnomjerno su korisni (Tab. 1).

Neki od njih potječu iz godinâ kada su oba konzula pripadala istoj polovici Carstva (npr. oba natpisa iz 437., 446., 454.), tj. navođeni su istim redosljedom u obje (sedam natpisa iz 443.)¹⁰⁵, ili je za cijelo Carstvo proglašen jedan

car 437. primio na upravu čitav Zapadni Ilirik, no *de facto* kontrolirao samo sirmijsku oblast. Između 437. i 454., po Wozniaku, Dalmacija se vratila pod zapadnorimsku administrativnu kontrolu ostavši formalno pod istočnorimskim suverenitetom, dok je za Marcelina i Julija Nepota (454. - 480.) praktično samostalna, ali i dalje nominalno pod Istokom. Autorove nedoumice vjeran su odraz proturječnosti samih izvora, koje je neuspješno pokušavao pomiriti. Za daljnju kritiku usp. P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 37-38. Slične hipoteze o brzim smjenama suvereniteta nad Dalmacijom iznio je F. LOTTER, *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375-600)*. [Ergänzungsbande zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, 39]. Berlin - New York, 2003, str. 24 (467. za cara Antemija pokrajina je pripala Zapadu, nakon Antemijeve smrti 472. iznova Istoku), kakve su s pravom kritizirali M. KULIKOWSKI, Marcellinus, str. 181-184, i H. GRAČANIN u recenziji Lotterove knjige (*Radovi Zavrata za hrvatsku povijest* 37, Zagreb, 2005, str. 460).

¹⁰¹ N. GAUTHIER, L'empereur et la cité, u: *Salona IV-1*, str. 66 (konzularne datacije na natpisima iz vremena Marcelinove vladavine su zapadnog tipa). V. POSAVEC, *Dalmacija*, str. 62, drži da 454. provincija Dalmacija i formalno prelazi pod upravu Istočnog Carstva, što objašnjava nepostojanjem legitimnog vladara na Zapadu (od ožujka 455. do Antemijeva ustoličenja u prosincu 457. istočni dvor nije priznao nijednog samoproglašenog zapadnorimskog cara, što bi značilo da su Marcijan i Lav I. nominalno bili samovladari), tj. oblikovanjem pravnog okvira za promjenu suvereniteta. Autor nadalje smatra (str. 66) da je pokrajina za Nepotove vladavine (468. - 480., zapadnorimski car od 474.) iznova prešla pod zapadnu jurisdikciju, što H. GRAČANIN, Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota, str. 294, opovrgava.

¹⁰² V. POSAVEC, *Dalmacija*, str. 61. – H. GRAČANIN, Friedrich Lotter, *Völkerverschiebungen*, str. 460. – H. GRAČANIN, Kraj antike na hrvatskim prostorima, u: *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)* [Povijest Hrvata, I], (ur. Z. Nikolić Jakus), Zagreb, 2015, str. 21.

¹⁰³ Usp. npr. stara tumačenja E. STEIN, *Der Verzicht der Galla Placidia*, str. 345 i bilj. 6: reskript Lava I. od 1. lipnja 473. adresiran na Nepota (*CJ* 6.61.5) obično se tumači kao dokaz da je Dalmacija pripadala upravnom području Istoka; no on je izdan u razdoblju kada na Zapadu nije bilo legitimnog cara (u listopadu ili studenom 472. umro je Olibrije, a nakon dugog bezvlašća u ožujku 473. carem je proglašen Glicerije, kojeg istočni dvor nikad nije priznao). U takvoj situaciji, Nepot se za pravni upit i nije mogao obratiti nikomu osim istočnom caru.

¹⁰⁴ S ovog aspekta, pomoću konzularnih datacija na epigrafičkoj građi, prvi su suverenitet nad Dalmacijom istraživali Š. LJUBIĆ, O upraviteljima Dalmacije za rimskoga vladanja, *Rad JAZU* 31, Zagreb, 1875, str. 63 i J. JUNG, *Römer und Romanen in den Donauländern. Historisch-ethnographische Studien*. Innsbruck, 1887, str. 186, bilj. 2, na što se zatim oslonio J. B. BURY, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (A. D. 395 to A. D. 565)*, vol. I. London, 1923, str. 221, bilj. 2. Vidi i opaske u R. ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik (284. - 395.) i njegova konačna dioba (396. - 437.)*. *Kritična istraživanja Ilirika iz kasnije povijesti Rimskog Carstva*. Zagreb, 1962, str. 126.

¹⁰⁵ E. MARIN, Natpisi ne pokazuju da bi Dalmacija bila ustupljena Istočnorimskom Carstvu 437. godine, već

(Tab. 1).

Godina	Konzuli	Natpis
437.	Fl. Aecije (II) (Za.), Fl. Sigisvult (Za.)	Salona IV-1, 201
437.	Fl. Aecije (II) (Za.), Fl. Sigisvult (Za.)	Salona IV-2, 770
438.	Teodozije II. (XVI) (Is.), Anicije Acilije Glabrion Faust (Za.)	Salona IV-1, 202
439.	Teodozije II. (XVII) (Is.), Fest (Za.)	Salona IV-1, 203
439.	Teodozije II. (XVII) (Is.), Fest (Za.)	Salona IV-1, 312
440.	Valentinijan III. (V) (Za.), Fl. Anatolije (Is.)	Salona IV-1, 204
440.	Teodozije II. (XVII) (Za.), Fl. Anatolije (Is.)	Salona IV-2, 771
440./441.	Valentinijan III. (V) (Za.), Fl. Anatolije (Is.) /ili postkonzulat /	Salona IV-1, 202
441.	postkonzulat Valentinijana III. (V) (Za.) i Fl. Anatolija (Is.)	Salona IV-1, 205
442.	Fl. Dioskor (II) (Za.)	Salona IV-1, 206
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.)	Salona IV-1, 93
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.)	Salona IV-1, 94
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.)	Salona IV-1, 206
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.)	Salona IV-1, 207
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.)	Salona IV-1, 208
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.)	Salona IV-1, 209
443.	Petronije Maksim (II) (Za.), Fl. Paterije (Is.) /?/	Salona IV-1, 151
446.	Fl. Aecije (III) (Za.), Aurelije Simah (Za.)	Salona IV-1, 210
450.	postkonzulat Fl. Asturija (Za.) i Fl. Florencija Romana Protogena (Is.)	Salona IV-2, 772
454.	Fl. Aecije (Is.), Studije (Is.)	Salona IV-2, 773
454. (?)	postkonzulat Opiliona (Za.)	Salona IV-1, 211
459./460.	Fl. Ricimer (Za.)	Salona IV-2, 774
460.	postkonzulat Fl. Ricimera (Za.) i Julija Patricija (Is.)	Salona IV-2, 775
463.	Fl. Cecina Decije Bazilije (Za.)	Salona IV-1, 212
466.	postkonzulat Fl. Baziliska (I) (Is.) i Hermenerika (Is.)	Salona IV-1, 213
479.	Zenon (III) (Is.)	Salona IV-1, 214

konzul (479.) ili je drugi konzul iz neobjašnjivih razloga proklamiran neobično kasno (442.); drugi su suviše fragmentarni i upitne restitucije da bi se utvrdilo spominju li uopće drugog konzula (454.?, 459. ili 460., 463.); treći su datirani konzulatom cara i civila¹⁰⁶, pri čemu car

automatski ima prednost neovisno o dijelu Carstva (438., oba natpisa iz 439., oba natpisa iz 440., 440. ili 441., 441.); na jednom natpisu je greškom uneseno ime istočnog cara kao prvog

da je u okviru Zapada sve do Justinijanova osvajanja, u: *Moji rimski papiri (2004. - 2011.)*, str. 173, smatra da istovjetan slijed konzula u *partes Imperii* „ne dovodi u pitanje zapadnu interpretaciju jer su dvojbene godine okružene nedvojbene zapadnim godinama“.

¹⁰⁶ Redoslijed, naime, u konzulskim parovima bio je poreden strogim pravilima prvenstva: ukoliko je jedan od konzula bio car, a drugi civil, car je bio naveden na prvom mjestu; ukoliko su oba konzula bili carevi, august je imao prednost pred cesarom; ukoliko su oba konzula bili u rangu augusta, prvenstvo u redoslijedu je imao stariji august; u slučaju da su konzuli bili civili, primat je imao konzul koji je već prije obnašao tu čast; careva rodbina ili svojta nominirana za konzula

također je imala prvenstvo pred konzulom koji nije bio u srodstvu s carem. U svim ostalim slučajevima prvenstvo u redoslijedu konzulâ određivao je car-senior. Dakako, u novim prilikama nakon 411., sve razlike među konzulima-civilima su dokinute: svaka je polovica Carstva na prvom mjestu navodila svog konzula (ova se novost prvi put javlja 421., a redovita je od 432.); to je bila i praktična posljedica novonastale situacije, kada je u svakoj od prijestolnica ime lokalnoga konzula uvijek bilo poznato mnogo prije nego ime konzula kojeg je imenovao drugi car. Zato je u izvorima od 421. nadalje moguće vrlo jednostavno razlikovati istočnu i zapadnu formulu datacije: u slijedu konzulskih imena će ime domicilnog konzula uvijek biti navedeno prvo. Usp. *CLRE*, str. 22. S druge strane, pravila o primatu careva i članova carske obitelji nastavila su se provoditi i nakon 411. po principu senioriteta.

konzula umjesto zapadnog cara (Teodozije II., 440.); jedan je natpis datiran postkonzulatom, što ne odražava vjerno dotičnu godinu već aktualni politički stav prema prethodnoj (460.); jedan natpis sadržava niz anomalija do te mjere da postaje neupotrebljiv za našu svrhu (466.)¹⁰⁷. Konzularna datacija na ovim natpisima je, dakle, takva da iz nje u pravilu nije vidljiva pripadnost natpisa jednoj ili drugoj polovini Carstva. Jedini koliko-toliko nesporan jest natpis datiran 17. rujna 450. godine postkonzulatom zapadnog konzula Asturija i istočnog konzula Protogena, umjesto aktualnih konzula Valentinijana III. i Genadija Avijena (obojica proglašeni na zapadnom dvoru). Taj natpis, osobito s obzirom na kasan kalendarski datum, svakako, ukazuje na svjesno odabran zapadni tip konzularne datacije¹⁰⁸.

S tog gledišta najvažnija su nedavna istraživanja E. Marina koji je sakupio i analizirao svu dostupnu epigrafsku i dokumentarnu građu te na temelju iste došao do zaključka kako do ustupanja Dalmacije Istočnom Rimskom Carstvu nije došlo, već je provincija permanentno pod zapadnim suverenitetom sve do Justinijanove vladavine¹⁰⁹. Unekoliko naš prilog predstavlja nadogradnju Marinovih istraživanja i njihovu potvrdu, ali isto tako i dopunu određenih pitanja koja su ostala otvorena. Marinov je zaključak, naime, uvjerljiv, ali izgrađen na evidenciji kojoj je nedostajalo tekstualne cjelovitosti i apsolutne jednoznačnosti (v. g.), pa je i cjelokupna argumentacija bila ponešto krhka, makar sasvim plauzibilna. Tek pojavom novog, lopudskog natpisa postalo je moguće u osnovi konačno riješiti problem. Za njegovo je rješenje rad E. Marina pružio osnovne preduvjete;

neke razlike u našim mišljenjima ne zadiru u osnovnu postavku koja je vrlo prihvatljiva.

Iako ukupnost dosad iznošenih indicija, svakako, upućuje na zapadni tip konzularne datacije – pa utoliko i na zapadnu jurisdikciju nad Dalmacijom – sigurnost u zaključivanju o političkoj pripadnosti dalmatinskog ozemlja u kasnoj antici mogli bismo steći tek kad bismo za to imali određeni kriterij. Mišljenja smo da takav kriterij mogu predstavljati jedino konzularne datacije iz godinâ obostranog nepriznavanja konzula, i to one navedene na cjelovito sačuvanim, autentičnim natpisima neupitne provenijencije. Utoliko dosadašnja tumačenja ostavljaju prostora za dopune.

Usporede li se jednostrana i obostrana nepriznavanja konzulâ nakon 437. godine (451., 452., 453., 456., 458., 459.), vidi se da u dalmatinskom epigrafskom materijalu postoje samo potvrde za 459. godinu. Teškoća je u tome što se radi o jednom jedinom natpisu, i to vrlo fragmentarno sačuvanom, tako da nije sigurno potječe li iz 459. ili iduće 460. godine (u tom slučaju se radi o postkonzulatu); daljnja poteškoća je u tome što 459. godine oba cara doduše jesu odbila priznati konzule svojih kolega, ali samo na početku godine, dok je tijekom godine došlo do obostranog priznanja¹¹⁰. Stoga se iz salonitanskog natpisa, nažalost, ne može sa sigurnošću vidjeti je li se 459. godine u Dalmaciji datiralo samo po zapadnom konzulu, odnosno je li se pokrajina nalazila pod jurisdikcijom zapadnog dijela rimske države.

Tek smo odnedavna u poziciji baciti novo svjetlo na ovaj problem, i to zahvaljujući upravo neočekivanom epigrafskom nalazu s otoka Lopuda. Od posebne vrijednosti je činjenica da

¹⁰⁷ Datiran je postkonzulatom Baziliska i Hermenerika. Oba su konzula proklamirana na Istoku, a Bazilisk je k tome bio šurjak Lava I.; usprkos Baziliskovu srodstvu s carskom obitelji, na Zapadu je Hermenerik naveden kao *consul prior*, ali ne i u Dalmaciji. Moguće je da je Baziliskov primat naknadno proglašen (usp. *CLRE*, str. 18, bilj. 56 i 465, gdje je ostavljena i mogućnost da se radi o konzulatu). Vidi i N. GAUTHIER, *L'empereur et la cité*, str. 66.

¹⁰⁸ Tako već E. STEIN, *Der Verzicht der Galla Placidia*, str. 346. – E. MARIN, *Natpisi*, str. 172.

¹⁰⁹ E. MARIN, *Natpisi*, str. 170-173. S autorom je suglasna i N. GAUTHIER, *L'empereur et la cité*, str. 65-66 (katalog konzularnih datacija). Odstupanje Dalmacije negira i V. POSAVEC, *Dalmacija*, str. 68-69, bilj. 260.

¹¹⁰ Natpis: *Salona IV-2*, str. 1157, br. 774; *CLRE*, str. 452. Krnji tekst natpisa ne dopušta zaključiti spominje li se u dataciji samo jedan konzul (zapadni Flavije Ricimer) ili dvojica (Ricimer i Julije Patricije). Priređivači korpusa restituirali su tekst kao da je riječ o jedinom konzulu uzevši u obzir činjenicu da se istočni konzul Patricije nikada ne javlja na zapadnim natpisima, što i sami ističu. No prema sačuvanom redosljedu u formulaciji [ὕπαται] Φλαβίου Ρεκίμο[υ] očito je Ricimerovo ime navedeno prvo, što znači da je upotrijebljen zapadni tip datacije. Iz 460. godine potječe natpis datiran postkonzulatom Ricimera i Patricija (*Salona IV-2*, str. 1158-1159, br. 775); i taj redosljed, svakako, upućuje na zapadnu jurisdikciju, kako ispravno zapaža E. MARIN, *Natpisi*, str. 172.

autor toga grčkog nadgrobnog natpisa, premda u svakom slučaju potječe iz istočnog dijela Carstva, unatoč tome sasvim svjesno ne primjenjuje njegovu dataciju, nego onu karakterističnu za *pars Occidentis*¹¹¹. Izakov epitaf prvi je natpis iz Dalmacije koji neosporno potječe iz godine bilateralno osporenih konzula, k tome odlično sačuvanog teksta. Epigrafska je potvrda zapadnog tipa konzularne datacije.

Uz vrlo rijetke znanstvenike koji Placidijinu donaciju objašnjavaju samo prepuštanjem konstantinopolskom dvoru formalnog prava na Istočni Ilirik, tj. Iliričku prefekturu (Roko Rogošić), preostala se historiografija dijeli na skupinu istraživača koji smatraju da je 437. godine, uz odricanje prava na Istočni Ilirik, odstupljen i Sirmij s okolicom, tj. Druga [Srijemska] Panonija (Ernst Stein, Andreas Alföldi, Ludwig Schmidt, Wilhelm Enßlin, Balduin Saria, Božidar Ferjančić, László Várady, András Mócsy, Friedrich Lotter); drugi, malobrojniji, smatraju da se tom prilikom Zapad odrekao čitavog Ilirika (Otto Seeck, Alexander Demandt, Gerhard Wirth, Grga Novak, Stanisław Turlej); treći su mišljenja da je predmet donacije bio Zapadni Ilirik osim noričkih pokrajina, što uključuje i Dalmaciju (Jacques Zeiller, Ferdinand Lot, John J. Wilkes, Ralph W. Mathisen, Frank E. Wozniak, Vladislav Popović, Jenő Fitz) ili čak cijeli Zapadni Ilirik (Šime Ljubić), što su neki samo djelomice prihvatili (John B. Bury: odstupljene Dalmacija i istočna Panonija, srodnog mišljenja i Danijel Džino)¹¹², a pojedini

reducirali isključivo na prepuštanje Dalmacije (Albert Guldenpenning, Ferdo Šišić, Jadran Ferluga, Mladen Nikolanci) ili samo Panonije, tj. Druge Panonije oko Sirmija (Stanko Andrić, Bernard Bavant, Vladimir Posavec, Rajko Bratož).

Najbolji pregled problematike, s vlastitim prijedlogom rješenja, dao je nedavno H. Gračanin¹¹³. Njegovo je mišljenje da se 437. godine

mjeri u kojoj je literatura obogaćena u novije vrijeme. Dobre presjeke literature vidi u R. ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik*, str. 171. – P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 38, bilj. 153. – F. LOTTER, *Völkerverschiebungen*, str. 7-30. – E. MARIN, Natpisi, str. 166-167, bilj. 14. Usp. također I. WEILER, Zur Frage der Grenzziehung zwischen Ost- und Westteil des Römischen Reiches in der Spätantike, u: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit - Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi* [Situla 34], (ur. R. Bratož), Ljubljana, 1996, str. 123-142.

¹¹³ Najcjelovitije objašnjenje dosad ponudio je H. GRAČANIN, Huni i južna Panonija, str. 30, bilj. 56. Autor tumači Kasiodorov navod u svjetlu nezadovoljstva ostrogotskih vlasti 530-ih godina Placidijinom predajom Istočnog Ilirika, u čemu bi se zrcalile ostrogotske pretenzije prema (tada bizantskom) Sirmiju. Kasiodor na navedenom mjestu kontrastira Galu Placidiju s ostrogotskom vladaricom Amalasantom, kritizirajući prvu zbog odstupanja dijelova Zapadnog Ilirika 437. godine. Kritika bi se u tom slučaju odnosila na Drugu Panoniju i Sirmij, ne na Istočni Ilirik. Pošto Kasiodor koristi množinu izlažući o ustupljenim pokrajinama, Gračanin pretpostavlja da su 437. darovane sve četiri panonske pokrajine. O suprotstavljanju Amalasantina i Placidijina lika i djela kod Kasiodora vidi E. STEIN, Der Verzicht der Galla Placidia, str. 347 i E. STEIN, Untersuchungen zur spätrömischen Verwaltungsgeschichte, *Rheinisches Museum für Philologie* 74, Frankfurt, 1925, str. 357. Usp. također H. GRAČANIN, Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota, str. 291-292. – H. GRAČANIN, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb, 2011, str. 71-72. – H. GRAČANIN, *Kraj antike*, str. 13. – H. GRAČANIN, *Late Antique Dalmatia and Pannonia*, str. 268. Ovo u najnovijem pregledu, čini se, prihvaća i R. MATIJAŠIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja*, str. 127 („Time su panonske provincije s Dalmacijom prvi put službeno prešle pod upravu istočnog dijela Carstva.“). No na drugom mjestu (str. 137) autor relativizira ovu tvrdnju te dvoji o vrhovnoj vlasti nad Dalmacijom: „Osim toga, Marcelin je, a potom i Julije Nepot, bio u dobrim odnosima i s istočnim carem, tako da je i njega do neke mjere priznavao za suverena. Dalmacija je tijekom prve polovice 5. stoljeća bila i stvarno pod vlasti istočnog cara, ali se sredinom stoljeća ponovno našla u okviru zapadne polovice države, doduše baš u razdoblju kad se ona počela posve raspadati. Međutim, poslije smrti Valentinijana III., to je približavanje Marcelina Konstantinopolu postalo još jače vidljivim.“ Na koncu

¹¹¹ Ovo, na drugom primjeru, uočava E. STEIN, Der Verzicht der Galla Placidia, str. 346. Na ovom mjestu, svakako, valja istaknuti da već spomenuti natpis iz Lopudu nedalekog Slanog s indikcionalnom i postkonzularnom datacijom u 462. godinu (vidi bilj. 69) isto tako ukazuje na zapadni tip datacije, tj. predstavlja epigrafsku potvrdu zapadnorimskog suvereniteta u Dalmaciji. Nedostatak prostora ograničava nas ovdje raspravu širiti tim primjerom, no on će biti analiziran u zasebnom radu, koji je u pripremi.

¹¹² B. BAVANT, *L'Illyricum*, str. 308. – D. DZINO, *Becoming Slav, Becoming Croat. Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden - Boston, 2010, str. 75-76. – R. BRATOŽ, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana, 2014, str. 336. – S. TURLEJ, *Justiniana Prima*, str. 155. Budući da je H. GRAČANIN, Huni i južna Panonija, str. 29-31 i bilj. 56, dao vrlo iscrpan pregled sve relevantne literature o tom pitanju, bibliografske jedinice navodimo jedino u onoj

zapadni dvor svečano odrekao prava na Istočni Ilirik, istovremeno Istoku prepustivši sve panonske pokrajine (pri čemu su Prva Panonija i Valerija postojale još samo nominalno), moguće i Dalmaciju.

Širok raspon navedenih mišljenja jasan je pokazatelj složenosti samoga pitanja. Konciznost i višeznačnost vrela uzrokovala je šarolikost i brojnost zaključaka, s ove i one strane prihvatljivoga spoznajnog slijeda, otvarajući prostor nedoumicama i nesigurnosti. Prije analize značenja samog navoda, potrebno je proučiti njegovu tekstualnu tradiciju i transmisiju unutar raspoloživog korpusa kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog povjesništva – tj. obaviti jednu od elementarnih predradnji povjesničarskog postupka, koju se u slučaju ovog navoda dosad uglavnom zaobilazilo. Tek će taj rezultat dati sigurnija uporišta zaključivanju.

Na temelju Jordanove vijesti, gdje se Kasiodorov podatak detaljnije objašnjava (*totam Illyricum*), može se zaključiti, s obzirom na to da se izričito govori o ukupnom Iliriku, da je Placidijin ustupak Istočnom Carstvu uključivao i Dalmaciju. Usprkos većinskom suglasju istraživača o takvom tumačenju Jordanova odlomka, taj tekst ostaje problematičnim, kako sa stajališta transmisije teksta, tako i sa stajališta filološke egzegeze: naime, mišljenje da Jordanov navod predstavlja neovisnu potvrdu Kasiodorovog, prestalo je biti uvjerljivo kada je pokazano da kod Jordana – i to baš na citiranom mjestu o carskom vjenčanju 437. godine – postoji snažna ovisnost o Kasiodorovim radovima¹¹⁴. Premda je historijska kritika uz Ka-

siodora kao predložak dosad uglavnom vezivala Jordanovu *Gotsku povijest* (prema autorovu izričitom iskazu, djelo je izvorno zamišljeno kao sažetak Kasiodorove nesačuvane *Gotske povijesti* [oko 526. – 533.] i nastalo pod njenim nesumnjivim utjecajem), L. Van Hoofu i P. Van Nuffelenu je pošlo za rukom pokazati da i *Rimska povijest* mnogo duguje Kasiodorovim povjesničkim djelima, točnije da je intertekstualno vezana uz tzv. *Historia tripartita*, moguće i uz Kasiodorovu *Kroniku*. Uz *Gotsku povijest*, prema tome, Jordan je od Kasiodorovih historiografskih ostvarenja pri ruci imao još barem jedno (*Historia tripartita*) ili dva (*Kronika*). U najboljem se slučaju, dakle, kod Jordanovog

vjetnim odabirom ekscerptiranih autora gotovo identičan starijoj kompilaciji koju je u ranom 5. stoljeću u Konstantinopolu sastavio Teodor Lektor. Tragovi navedenih grčkih povjesnika se u Jordanovoj *Rimskoj povijesti* mogu naći na mnogim mjestima (primjerice, Sokratove *Crkvene povijesti* iz 439./440.), ali nije uvijek lako utvrditi je li pisac njima baratao u grčkom originalu iz 5. stoljeća ili Kasiodorovu latinskom prijevodu iz 6. stoljeća – utoliko više što je Jordan bio sklon prerađivanju i parafraziranju svojih tekstualnih predložaka. No analizirajući tekst Jordanove *Rimske povijesti* i uspoređujući ga sa sačuvanim tekstovima Sokrata i Kasiodora (tj. Epifanija), Van Hoof i Van Nuffelen uspješno su izolirali barem tri mjesta iz kojih je evidentno da se autor služio Kasiodorovom latinskom kompilacijom, umjesto Sokratovim izvornikom. Za naš je kontekst od odlučujuće važnosti što je jedno od ta tri mjesta upravo ono gdje Jordan opisuje vjenčanje Valentinijana III. i Eudoksije – koje se obično uzima kao potvrdu i preciziranje Kasiodorove vijesti o događajima iz 437. (*Romana* §329). Mommsen je ovaj odlomak pripisao „nepoznatom izvoru“, no prelamanje iste frazeologije (verbalne podudarnosti, autorski zahvati u odabir podataka i dr.) kod Jordana, Kasiodora (*Historia tripartita* 12.13) i Sokrata (*Historia ecclesiastica* 7.43.3) bezuvjetno upućuje da Jordanov tekst derivira iz Kasiodorova. Budući da se iz jezičnih paralela dade točno utvrditi slijed preuzimanja i prerađivanja tekstova (*Historia tripartita* bitno skraćuje i pojednostavljuje opširan i bogato razveden Sokratov narativ, a Jordan odlazi i korak dalje), time stječemo i uvid u Jordanov autorski postupak: na tom je mjestu, na primjer, dvije Epifanijeve latinske rečenice skratio i spojio u jednu. P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 35, smatra da Kasiodorova vijest s obzirom na njegov položaj i pristup dokumentima, nije bez realne osnove; nagađa da je Jordanov izvor izgubljena *Gotska povijest* ili Prisk (Jordan je obojicu koristio za svoju *Gotsku povijest*, istovremeno radeći na *Rimskoj povijesti*) ili pobliže nepoznati ini izvor. E. STEIN, *Der Verzicht der Galla Placidia*, str. 346-347, bilj. 9, dvoji između derivacije iz Kasiodora ili Priska.

zaključuje da je Marcelin pri vojno-političkom balansiraju između Istoka i Zapada mogao iskazivati lojalnost obojici vladara. Slično: B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Područje rimskog Ilirika uoči dolaska Hrvata, u: *Povijest Hrvata 1. Srednji vijek*, (ur. F. Šanjek), Zagreb, 2003, str. 33.

¹¹⁴ L. VAN HOOFF - P. VAN NUFFELEN, The Historiography of Crisis: Jordanes, Cassiodorus and Justinian in mid sixth-century Constantinople, *Journal of Roman Studies* 107, London, 2017, str. 1-26. *Historia tripartita* (sastavljena između 544./545. i 551./552.) je Kasiodorova kompilacija starijih crkvenih povjesnika iz 5. stoljeća: Sokrata Skolastika, Sozomena i Teodoreta iz Kira; odlomci iz tih triju grčkih autora birani su po Kasiodorovu ključu, te prevedeni na latinski od strane izvjesnog Epifanija. Sastavljena u dvanaest knjiga, *Historia tripartita* projekt je koji je koncepcijom, imenom (*Trodijelna povijest*) i isto-

navoda o „čitavom Iliriku“ radi o parafrazi i obogaćenju Kasiodorova teksta (sudeći po svedu, nesačuvane *Gotske povijesti*). Ako događaj iz 437. godine, koji je Kasiodor zabilježio, i jest povijesno realan (pri čemu se interpretacije termina „Ilirik“ razlikuju), njegova eksplikacija u Jordanovu djelu, onakva kakva je doprla do nas, ne predstavlja izvorno, kvalitativno novo vrelo, već zaključak autora ovisan o njegovu tekstualnom predlošku: Jordan zaključuje da se donacija u korist Teodozija II. odnosila na „sav Ilirik“. Jordanov tekst, dakle, ne može se više tretirati kao izvor neovisan o Kasiodorovim navodima, što uvelike umanjuje čvrstinu zaključaka o sadržaju Placidijina čina iz 437. godine.

Nakon ove raščlambe, preostaje pozabaviti se samim značenjem navoda. Što stoji iza pojma „Ilirik“? Kakav je njegov odnos s pojmom „cijeli Ilirik“: sinoniman ili derivativan? Na koje se razdoblje odnose jedan i drugi? Da bismo stekli iole upotrebljive rezultate, trebalo bi proučiti korištenje pojma „Ilirik“ u svim sačuvanim Kasiodorovim i Jordanovim tekstovima; no već je i sada jasno da u historiografiji konsenzusa oko suvereniteta nad Dalmacijom nije bilo – i nije ga moglo biti – ponajprije zbog manjka suvremenih, jasnih i jednoznačnih izvora o tom problemu.

Pojam Ilirika i njegovih izvedenica notorno je višeznačan, u ranoj kao i u kasnoj antici: može se koristiti u općem zemljopisnom smislu (po promjenjivim kriterijima), ali i u administrativnom nazivlju, u prostornom i dijakronijskom smislu također vrlo promjenjivom: od provincije Augustova vremena, preko velike prefekture 4. stoljeća (prefektura Italije, Ilirika i Afrike, prefektura Italije i Ilirika), zatim manje prefekture Istočnoga Ilirika (s dijecezama Dacijom i Makedonijom) ili Iliričke (Panonske) dijeceze, tj. tzv. Zapadnoga Ilirika (s pokrajinama Dalmacijom, četiri Panonije i dva Norika)¹¹⁵. Pojmovi „Ilirik“, „Ilirička prefektu-

ra“ i „Solunski (papinski) vikarijat“ djelomice se preklapaju, djelomice nalaze u koliziji, do te mjere da je nedavno točno primijećeno kako je literatura o osnovnim značenjima pojma *Illyricum* u kasnoj antici obrnuto proporcionalna definiranju tog termina u izvorima¹¹⁶.

Glavnina teorija o ustupanju Dalmacije istočnom caru počiva na navodima Kasiodora i Jordana s jedne strane, i potvrđama o političkoj bliskosti „dalmatinske dinastije“ s istočnorimskim dvorom s druge strane¹¹⁷. Navodi Kasio-

BASIĆ, *Dalmatiae, Dalmatarum*: a study in historical geography of the Adriatic (in the light of the new inscription from Córdoba), u: *Illyrica antiqua II - ob honorem Duje Rendić-Miočević. International conference, Šibenik, 12th-15th September 2013.*, (ur. D. Demicheli), Zagreb, 2017, str. 309-333.

¹¹⁵ S. TURLEJ, *Justiniana Prima*, str. 136. Usp. i bilj. 5: „There is an acute lack of a reasonably uniform definition of the area, which would consider the changes occurring over time, which is clear when reading the existing publications about the problem.“ Neobično važan aspekt problema otvorio je R. ROGOŠIĆ, *Veliki Ilirik*, str. 173, s pravom se zapitavši što je Jordanu – iz konstantinopolske perspektive 550-ih – mogao značiti pojam „čitav Ilirik“. Autor smatra da se u tom kontekstu moglo raditi samo o Istočnom Iliriku, dok sintagma „čitav Ilirik“ označava njegove sastavne dijelove u smislu crkvene strukture nakon reformi Justinijanove crkvene politike – „oba Ilirika“ bila bi sjeverni (s metropolijom u *Justiniana Prima*) i južni (s metropolijom u Solunu), tj. obuhvaćala bi čitavu prefekturu Justinijanova doba. Rogošić naglašava da navodnu donaciju iz 437., osim Kasiodora i Jordana, ne spominje nijedan drugi izvor (ta vijest bi se npr. očekivala kod Komesa Marcelina s obzirom na njegov interes za iliričke prilike). Tako već E. STEIN, *Untersuchungen*, str. 357. Usp. gledajte suprotno Rogošićevom: H. GRAČANIN, *Huni i južna Panonija*, str. 31, bilj. 56.

¹¹⁷ P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 34-35, 38. – H. GRAČANIN, Friedrich Lotter, *Völker-verschiebungen*, str. 460. – H. GRAČANIN, *Huni i južna Panonija*, str. 31. – P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 35-36, u prilog tome upućuje na *Laterculus Polemii Silvii*, zapadni izvor koji pod 448. godinom nabroja sljedeće dijelove Ilirika: Dalmaciju, sve četiri Panonije, oba Norika, oba Epira, Prevalitanu, Meziju, Dardaniju, Hemimont, Daciju, Skitiju, Kretu, Ahaju, Makedoniju i Tesaliju. Nasuprot Th. Mommse- nu, autorica ovaj popis ne smatra anakronim, već okvirno aktualnim situaciji 448. godine, pod uvjetom da su 437. godine oba Ilirika ujedinjena pod istočnom vlašću. Argumentacija je, međutim, cirkularna, s dvije nepoznanice: vjerodostojnost teksta Polemija Silvija dokazuje se pretpostavkom da je do ujedinjenja 437. uopće došlo, i obratno. Uostalom, točnost navedenog popisa pretpostavljala bi, uzimajući ga doslovno, da su Istočnom Carstvu tom prilikom pripojena oba No-

¹¹⁵ B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Grčka i rimska starina, u: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. 1: Srednji vijek (VII. - XII. stoljeće). Rano doba hrvatske kulture*, (ur. I. Supičić), Zagreb, 1997, str. 82, bilj. 28. – B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, Područje rimskog Ilirika, str. 21. Za različite definicije termina „Ilirik“ usp. također P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 33, bilj. 135. – B. BAVANT, *L'Illyricum*, str. 303. – S. TURLEJ, *Justiniana Prima*, str. 136-174. – I.

dora i Jordana, međutim, kako smo vidjeli, nisu ni približno tako izričiti ni jednoznačni kako se na prvi pogled doimaju, dok približavanje Marcelina i Nepota konstantinopolskom dvoru samo po sebi nije dokaz službenoga političkog vrhovništva (kada bi to i bio, odnosio bi se isključivo na razdoblje *nakon* 454.). I dok u današnjoj historiografiji prevladava mišljenje da prilikom carskog vjenčanja, 437. godine, Istoku stvarno jest bio odstupljen dio Zapadnoga Ilirika¹¹⁸, teško je utvrditi o kojem se njegovu

dijelu radilo, o čemu nema suglasja. Svaka-ko, argumenti da se radilo o južnopanonskom prostoru kvalitetniji su i bolje potkrijepljeni literarnim vrelima¹¹⁹, dok je Jordanov nesigurni navod zapravo jedini oslonac za hipoteze o Dalmaciji.

Načelno, dakle, moguća su tri zaključka:

- Dalmacija je 437. godine bila formalnopravno ustupljena Istočnome Rimskom Carstvu,

rika (!) te Valerija s Prvom Panonijom (potonje dvije pokrajine 448. postoje samo nominalno). Za dodatnu kritiku P. MacGeorge vidi E. MARIN, *Natpisi*, str. 166-167.

¹¹⁸ P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 38. – H. GRAČANIN, *Južna Panonija*, str. 71-72. – R. BRATOŽ, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 336. Ne pretendirajući – zbog nedostatka prostora – k sveobuhvatnosti i konačnosti analize, upozorit ćemo tek na nekoliko izvora koji pojmom „Ilirik“ barataju upravo u značenju „Istočni Ilirik“, i to praktički suvremenih Placidijinoj donaciji 437. Tako istočnorimski povjesnik Olimpiodor iz Tebe (oko 412. - 425.) u jednom od sačuvanih fragmenata svoga djela *Građa za povijest* opisujući Stilihonove akcije u savezništvu s Vizigotima, Iliričku prefekturu naziva jednostavno Ilirikom – Olympiodori Thebaei fragmenta, u: *Fragmenta historicorum Graecorum*, vol. IV, (ur. C. Müller), Paris, 1851, str. 58, frg. 3: Ὅτι Ἀλάριχος ὁ τῶν Γότθων φύλαρχος, ὃν Στελίχων μετεκαλέσατο ἐπὶ τῷ φυλάξει Ὀνωρίῳ τὸ Ἰλλυρικὸν (τῆ γὰρ αὐτοῦ ἦν παρὰ Θεοδοσίου τοῦ πατρὸς ἐκνενημιμένον βασιλεία), οὗτος ὁ Ἀλάριχος διὰ τε τὸν φόνον Στελίχωνος, καὶ ὅτι ἂ συνέκειτο αὐτῷ οὐκ ἐλάμβανε, πολιορκεῖ καὶ ἐκπορθεῖ τὴν Ῥώμην· ἐξ ἧς χρήματά τε ἄπειρα ἐξεκόμισε – na tom mjestu izlaže se o Alarikovu zadatku da za Honorija osvoji taj dio Ilirika, u skladu s navodnom posljednjom voljom Teodozija I. Usp. E. STEIN, *Der Verzicht der Galla Placidia*, str. 347 i bilj. 10. O Stilihonovom djelovanju u Iliriku usp. B. BAVANT, *L'Illyricum*, str. 306. – H. GRAČANIN, *Južna Panonija*, str. 63-65. – S. TURLEJ, *Justiniana Prima*, str. 147 i bilj. 50. Olimpiodorovo povjesničko djelo (koje u 22 knjige pokriva povijest Zapadnoga Carstva od 407. do 425.) nije sačuvano u cjelini, već u obliku 46 fragmenata u Focijevoj *Knjižnici*. *Građu za povijest*, objavljenu oko 425. ili 440., koristili su Sozomen, možda Filostorgije, a svakako Zosim (oko 500.), čiji je glavni predložak za knj. 5.26-6.13. Usp. J. F. MATTHEWS, *Olympiodorus of Thebes and the history of the West* (A. D. 407-425), *Journal of Roman Studies* 60, London, 1970, str. 80-82. – A. GILLET, *The date and circumstances of Olympiodorus of Thebes*, *Traditio* 48, New York, 1993, str. 12. – D. ROHRBACHER, *The Historians of Late Antiquity*. London - New York, 2002, str. 73-81. Zosimov tekst u tim poglavljima vjerna je derivacija Olimpiodora. Upravo ondje na nekoliko mjesta iznova se spominje Ilirik, uvijek u značenju prefekture –

Zosimi comitis et exadvocati fisci Historia nova, (ur. L. Mendelssohn), Leipzig, 1887, str. 249 (5.26.2), str. 250 (5.27.2, 5.27.3), str. 253-254 (5.29.7), što očito također potječe iz Olimpiodora. Svi citirani primjeri važni su prvenstveno stoga što ukazuju da kod Olimpiodora i Zosima „Ilirik“ (jednom čak „čitav Ilirik“) označava prefekturu (Istočni) Ilirik. Da se radilo upravo o tome, potvrđuje J. F. MATTHEWS, *Olympiodorus of Thebes*, str. 87.

E. DEMOUGEOT, *Le partage des provinces de l'Illyricum entre la pars Occidentis et la pars Orientis, de la Tétrarchie au règne de Théodoric*, u: *La géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet. Actes du colloque de Strasbourg, 14-16 juin 1979*, [Université des sciences humaines de Strasbourg. Travaux du Centre de recherche sur le Proche-Orient et la Grèce antique, 6], Strasbourg, 1981, str. 248-249 i bilj. 52, dolazi do zaključka (također djelomice s osloncem na Olimpiodora) da je podjela Carstva na Balkanu nakon Teodozijeve smrti 395. bila prostorno zasnovana na četiri prethodne podjele (316., 337., 364. i 380.), tj. da je Honorije baštiniio čitav Ilirik. – D. MOREAU, *La partitio Imperii et la géographie des Balkans: entre géopolitique et géo-ecclesiologie*, u: *Costellazioni geo-ecclesiali da Costantino a Giustiniano: dalle chiese 'principali' alle chiese patriarcali. XLIII incontro di studiosi dell'Antichità cristiana* (Roma, 7-9 maggio 2015), [Studia Ephemeridis Augustinianum, 149], Roma, 2017, str. 265-267 (i bilj. 31), također smatra kako nema nikakvih dokaza da su Zapadni i Istočni Ilirik bili uključeni u Teodozijevu oporuku u korist Arkadija.

¹¹⁹ Npr. treba uvažiti činjenicu da istočnorimski car Marcijan nakon Atiline smrti u Panoniji sklapa savez s Ostrogotima, slobodno raspolažući panonskim ozemljem, što je dodatan argument da je ondje bila riječ o istočnorimskom suverenitetu. Usp. F. LOTTER, *Völkerverschiebungen*, str. 104-105. – H. GRAČANIN, *Friedrich Lotter, Völkerverschiebungen*, str. 460. – H. GRAČANIN, *Huni i južna Panonija*, str. 30, bilj. 56. Na ovo upozorava i P. MACGEORGE, *Late Roman Warlords*, str. 35, što je u njenom slučaju heuristički problematično, jer autorica Marcijanove poteze u Panoniji navodi kao posredan dokaz ranijeg suvereniteta Istoka nad tim područjem (barem od 437.). Zapravo se radi o teleološkom postupku: kasnijim događajima (nakon 454.) tumače se prijašnji događaji (424., 437.).

- ali se do 452. godine iznova povratila pod suverenitet Zapadnoga Rimskog Carstva;
- Dalmacija je 437. godine bila formalnopravno ustupljena Istočnome Rimskom Carstvu, ali iz poblize nepoznatih razloga ta donacija nije realizirana;
- Dalmacija 437. godine nije bila formalnopravno ustupljena Istočnome Rimskom Carstvu.

Sva su tri rješenja podjednako plauzibilna, ali zasad – u nedostatku potkrepe u povijesnim izvorima – nedokaziva. Za koji god da se zaključak opredijelimo, i dalje važi činjenica da je 452. godine Dalmacija oficijelno smatrana teritorijem zapadnog dijela Carstva, po čijem je vrhovnom magistratu naš natpis datiran. Ovime, dakako, ne tvrdimo ništa pozitivno o stvarnom vršenju vlasti i odnosima moći unutar provincije: efektivno se ona mogla nalaziti pod operativnom kontrolom konstantinopolskog dvora, ali usprkos toj mogućnosti, činjenica da je lopudski natpis datiran zapadnim konzulom ostaje neprijeporna; evidentno se formalnim suverenom u Dalmaciji te godine smatralo Valentinijana III., a ne Marcijana. Implikacije ovog zaključka o lopudskom natpisu – ukoliko ih buduća istraživanja ne opovrgnu – daleko-sežne su: radilo bi se o prvom suvremenom, precizno datiranom tekstu, sačuvanom u izvornu obliku, koji zrcali službenu poziciju organâ pokrajinske uprave o vrhovnoj političkoj jurisdikciji pod kojom se nalazi.

5. Zaključci

- ustanovljeno je da natpis pripada sarkofagu, ne nadgrobnoj ploči;
- križ uklesan uz epitaf predstavlja kronološki oslonac za produkciju križeva tog tipa;

- precizirana je datacija (17. listopada 452.), indikcija (šesta indikcija, od 1. rujna 452. do 31. kolovoza 453.) i konzulat (Flavije Bas Herkulan, od 1. siječnja do 31. prosinca 452.);

- iznesen je prijedlog za tumačenje povijesnog konteksta Izakova natpisa;

- epitaf pripada, u Dalmaciji izvan Salone, vrlo rijetkim, ranokršćanskim natpisima na grčkom jeziku; odabir tog jezičnog medija upućuje da se nije radilo o domicilnom stanovniku;

- upotreba sirijsko-makedonskog mjeseca Dija indicira istočnjačko porijeklo pokojnika (Izakov natpis je drugi u ranokršćanskoj epigrafiji Dalmacije koji se ne ravna po julijanskom kalendaru);

- na makedonski kalendar ukazuje i inverzni poredak brojki u danu unutar mjeseca (dodatna indikcija pokojnikova porijekla);

- Izakov natpis je četvrti ranokršćanski natpis s indikcionalnim datiranjem u Dalmaciji izvan salonitanske regije (i zasad jedini na grčkom jeziku);

- razriješen je podatak o porijeklu pokojnika (naselje sufiksa *-reanda*, u sjevernoj Siriji ili Maloj Aziji);

- natpis je datiran isključivo zapadnorimskim konzulom; kako se radi o godini u kojoj se istočni i zapadni konzul obostrano nisu priznavali, lopudski natpis registrira oficijelni stav u provinciji Dalmaciji, kao dijelu Zapadnoga Carstva, o tome tko je 452. eponimni konzul, odnosno gdje se nalazi nadležna vrhovna vlast;

- Izakov epitaf prvi je natpis iz Dalmacije koji neosporno potječe iz godine bilateralno osporenih konzula; epigrafska je potvrda zapadnog tipa konzularne datacije.